

УКРАЇНСЬКА КООПЕРАЦІЯ

УДК 94. 477: 82

Гелей С. Д.,

д.і.н., проф. кафедри історії і політології, проректор, Львівський торговельно-економічний університет, заслужений працівник культури України, м. Львів

УКРАЇНСЬКІ КООПЕРАТИВНІ ДІЯЧІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ – АКТИВНІ УЧАСНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Анотація. У статті розкривається внесок у боротьбу за українську державність визначних діячів української кооперації – найпотужнішої на той час економічної організації, таких як К. Левицький, О. Луцький, З. Пеленський, С. Федак, М. Заячківський, А. Жук, І. Витанович, І. Ольховий, Ю. Шепарович, А. Палій, Є. Храпливий, М. Хронов'ят, І. Мартюк, К. Коберський, С. Смаль-Стоцький, Р. Залозецький, Є. Олесницький, Д. Коренець, Л. Горалевич, І. Поритко, М. Капуста, О. Степанів-Дашкевич, О. Бачинська, О. Саввич, К. Малицька, С. Баран, Ю. Павликовський, В. Кучабський та ін.

Ключові слова: Західна Україна, Галичина, Буковина, Австро-Угорщина, кооперація, Союз Визволення України.

Gelej S. D.,

Doctor of History, Professor of Department of History and Politology, Deputy rector, Lviv University of Trade and Economics, honored worker of culture of Ukraine, Lviv

UKRAINIAN COOPERATIVE PERSONALITIES OF WESTERN UKRAINE ARE ACTIVE PARTICIPANTS OF THE UKRAINIAN NATIONAL REVOLUTION

Abstract. The article deals with contribution to the struggle for the Ukrainian statehood, the prominent figures of Ukrainian cooperation is most powerful at the time of the economic organizations, such as K. Levytsky, O. Lutskyj, Z. Pelenskyj, S. Fedak, M. Zajaczkyj, A. Zhuk, I. Vitanovycz, I. Olhovyj, Y. Szeparovycz, A. Paliy, E. Hraplyvyj, M. Hronoviat, I. Martiuk, K. Koberskyj, S. Smal-Stotsky, R. Zalozetskyi, E. Olesnytsky, D. Korenec, I. Goralevycz, I. Poritko, M. Kapusta, O. Stepaniv-Daszkevycz, O. Bachynska, O. Sayevych, K. Malychka, S. Baran, Y. Pavlykovskyj, V. Kuchabskyj and others.

Keywords: West Ukraine, Halychyna, Bukovyna, Austro-Hungary, cooperation, the Union for the liberation of Ukraine.

Постановка завдання. 28 червня 1914 року у Львові відбувся багатотисячний здвиг січовиків і соколів з нагоди 100-літнього ювілею Тараса Шевченка. Саме в цей час у столиці Боснії Сараєво вбили австрійського престолонаслідника Франца-Фердинанда, що послужило приводом до розв'язання Першої світової війни. Українські політичні партії у Галичині обрали в цій війні орієнтацію на центральні держави, тобто Німеччину, Австро-Угорщину та Італію. На відміну від більшості українського народу, що перебував у тяжкому царському ярмі, політичний устрій Австро-Угорської імперії виявився сприятливішим для українців Галичини та Буковини, адже враховував їхні національні інтереси. Українці мали тут політичні партії, послів до сейму та парламенту, економічні та культурно-освітні інституції й навіть власні військові сили – Українських Січових Стрільців.

Щоб відтворити науково об'єктивну картину Української національної революції 1917-1921 років, необхідно детально проаналізувати роль кожної з цих сил в окреслений період.

Виклад основного матеріалу дослідження. З цієї точки зору особливий інтерес викликає внесок у боротьбу за українську державність визначних діячів української кооперації – найпотужнішої на той час економічної організації. Почнемо аналіз із характеристики Костя Левицького (1859-1941) – найвизначнішого громадсько-політичного та кооперативного діяча.

Походив він із родини священника, родом із Станіславівщини. Закінчив Станіславівську гімназію, вивчав право у Львівському та Віденському університетах, здобув науковий ступінь доктора права. Отримавши добру освіту і виховання, взяв на себе функцію духовно-політичного провідника нації, сформулював її потреби, найголовнішою серед яких вважав потребу економічного розвитку. Саме К. Левицькому належить заслуга перетворення «Просвіти» з просвітницького у просвітницько-економічне товариство. Для реалізації цього задуму він пише ряд брошур: «Що має робити «Просвіта» на основі нового статуту» (1892), «Про шпихліри і крамниці» (1893), «Про сільські каси позичкові і щадниці» (1894), «Власна поміч» (1899), «Про нові спілки господарські. Як їх закладати і вести» (1904).

Долучився К. Левицький і до створення першого організаційного та ідейного центру української кооперації краю – Крайового союзу кредитового (1898). Він – один із розробників статуту цієї організації, її ділової документації, а також перший виконавчий директор. 1904 року К. Левицького було обрано Головою ради Крайового Союзу ревізійного, який опікувався поширенням кооперативних знань, збором статистичних даних та проведенням аудиту кооперативів усіх видів.

К. Левицький працював у керівних органах «Народної торгівлі», страхового товариства «Дністер», «Української щадниці в Перемишлі»; співпрацював із товариством «Сільський господар», з керівними органами Земельного банку іпотечного. За оцінкою А. Жука, К. Левицький взагалі є творцем нашої національної кооперації як масового явища ¹.

Напередодні Першої світової війни К. Левицький був загально визнаним лідером національно-визвольної боротьби у Східній Галичині. 27 липня 1914 року у Львові утворилася Головна Українська Рада, до якої увійшли представники трьох галицьких українських політичних партій: Національно-демократичної, Радикальної та Соціал-демократичної. Очолив організацію К. Левицький. Орієнтуючись на Австрію, Рада звернулася до українського народу, щоб він поставився до війни Австрії проти Росії як до війни за визволення України з російської неволі. Для допомоги Австрії у війні проти Росії з ініціативи Головної Української Ради було організовано українських добровольців, які сформували легіон Українських Січових Стрільців.

З 5 травня 1915 року К. Левицький – очільник Загальної Української Ради у Відні. 18 жовтня 1918 року у Львові з послів Австрійського парламенту і Галицького сейму від Галичини і Буковини, членів палати панів, єпископів та трьох представників українських партій була створена Українська Національна Рада як український тимчасовий уряд. Вона прийняла резолюцію про утворення Української держави на правах автономії у складі Австрійської імперії.

9 листопада 1918 року К. Левицький обраний головою уряду ЗУНР – Державного Секретаріату ЗУНР – ЗО УНР. Він також обійняв посаду секретаря (міністра) фінансів. Під керівництвом К. Левицького уряд ЗУНР ухвалив перші рішення щодо державного будівництва, створив вертикаль влади на місцях, подбав про забезпечення населення продовольством і товарами першої необхідності. Як фаховий юрист він став співавтором низки законопроектів, що визначали основи державного устрою ЗУНР, зміст військової, грошової, аграрної та інших реформ, угоди про об'єднання УНР та ЗУНР. Після окупації Галичини польськими військами 1919 року в 1920–1923 роках К. Левицький – член закордонного уряду Диктатора Є. Петрушевича у Відні, в якому займав пост уповноваженого з питань преси і пропаганди, а з 1921 року – уповноважений закордонних справ ЗУНР ².

До визначних подвижників кооперативної ідеї в Західній Україні належить Остап Луцький (1883–1941) – різнобічно обдарована особистість – поет, перекладач, публіцист, педагог, громадсько-політичний діяч. Працюючи 12 років директором Ревізійного союзу українських кооперативів у Львові, спричинився до інтенсивного розвитку української кооперації. Значний інтерес становлять його статті «Христос в кооперації» (1931), «Смолоскипи християнської правди» (1932), «Моральні сили в кооперації» (1934), в яких автор доводив, що лише християнська наука є дороговказом для розвитку кооперативного руху. «Не диво, – зазначав О. Луцький, – що оця наука кинула своє сійво також на багатолюдний шлях просвітницького кооперативізму. Ніяка ж інша господарська система не підкреслює так послідовно, як власне кооперація, переміна сучасної механічної капіталістичної господарської анархії на кращу господарську залежить передовсім від загибелі деякого самолюбного звіра в людині» ³.

О. Луцький захоплювався кооперативними ідеями Б. Золебарта, Ш. Жіда, Ж. Фоке, М. Тугана-Барановського. Він умів, як ніхто інший, кооперативну теорію застосовувати в кооперативній практиці, за-

стерігаючи кооперативних лідерів від того, щоб вони не дали кооперативному рухові «запліснити в дуслі матеріалістичного світогляду». Висока оцінка діяльності О. Луцького – не тільки в матеріальній розбудові західноукраїнської кооперації. «Його заслуга, – за визначенням І. Витановича, – це головно цінний вклад його творчого запалу, щирої і глибокої віри в зміст ідеології українського кооперативізму»⁴.

Перша світова війна перервала кооперативну діяльність О. Луцького, який разом із трьома молодшими братами пішов на фронт, де виявив неабияку хоробрість і був нагороджений однією з найбільших відзнак Австро-Угорського війська – срібною медаллю. Кінець війни застав його ад'ютантом архієпископа Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного), під командування якого входив Легіон Українських Січових Стрільців. Разом із ним О. Луцький повернувся до Львова, де допомагав В. Вишиваному переховуватися від польських переслідувань. У період Національної революції О. Луцький був начальником штабу IV Золочівської бригади Української Галицької Армії та зв'язковим між головним отаманом С. Петлюрою та Ю. Пілсудським.

Після закінчення Першої світової війни та визвольної боротьби українського народу за свою незалежність О. Луцький повернувся на Львівщину, де за отриманий від батьків спадок купив невеликий фільварок у Волі Довголуцькій на Стрийщині. Використовуючи досвід кооперативної роботи, набутий на Буковині під керівництвом С. Смаль-Стоцького, О. Луцький відновлював роботу філії товариства «Сільський господар», був співзасновником Округного союзу кооперативів, членом Надзірної ради Маслосоюзу.

До тих інтелігентів, які невтомною працею на ниві освіти, науки, культури, громадсько-політичної та господарської діяльності закладали основи майбутньої української державності, належав Зиновій Пеленський (1890-1943). Він студіював право у Львівському та Віденському університетах, вивчав банківську справу і кооперацію у Віденській академії зовнішньої торгівлі, ознайомлювався з досвідом кооперативного будівництва в Швейцарії. У 1914 році як справжній патріот З. Пеленський вступив до Січових Стрільців. Проте важка хвороба змусила його покинути військову службу і повернутися до громадської роботи. У Відні він продовжив навчання і зайнявся організацією студентства, заробляючи на життя у Ревізійному союзі хліборобських кооперативів. Восени 1916 року З. Пеленського обрали головою Академічного товариства «Січ», яке він дуже швидко перетворив в осередок громадсько-політичного життя українського студентства. У цьому товаристві виступали найвизначніші українські політики та громадські діячі. Товариство мало тісні контакти з Українськими Січовими Стрільцями.

Наприкінці 1918 року З. Пеленський повернувся до Галичини, працював в уряді ЗУНР, звідти його делегували з важливою дипломатичною місією до Праги. Виконавши завдання, повернувся на рідну землю, вступив до Української Галицької Армії й перейшов із нею Збруч. Після нелегких випробувань З. Пеленський приступив до роботи в українській кооперації на Поділлі. Там він також організовував кооперативи, брав участь у нарадах і зборах, виступав палким прихильником кооперативної ідеї.⁵ В жовтні 1926 року З. Пеленський став головним редактором «Господарсько-кооперативного часопису». З квітня 1930 року очолив відділ пропаганди РСУК і працював на цій посаді до вересня 1939 року. В 1930-1939 роках став депутатом Галицького сейму.

На початку вересня 1993 року З. Пеленський і М. Рудницька виїхали за кордон, щоб у Празі, Берліні, Відні налагодити зв'язки з українськими комітетами допомоги голодуючим в Україні, взяти участь у Конгресі національностей, запланованому в першій половині вересня у Швейцарії.⁶

З. Пеленський був активним діячем міжнародного кооперативного руху, брав участь у роботі міжнародних кооперативних конгресів у Стокгольмі, Берліні, Лондоні, Парижі, Празі.

Засновник та керівник низки українських кооперативних товариств, зокрема «Народної торгівлі», «Крайового союзу кредитового», «Української шадниці» у Перемишлі, Товариства взаємних забезпечень «Дністер», один із найбагатших землевласників Галичини Степан Федак (1861-1937) під час Першої світової війни залишився у Львові й разом із іншими переніс чимало принижень. З початку окупації російськими військами губернатором Галичини був призначений полковник С. Шереметьєв, який вважав за необхідне нанести візити польському римо-католицькому архієпископові Ю. Більчевському, вірменсько-католицькому архієпископові Ю. Теодоровичу, але зігнував митрополита А. Шептицького як представника українців Галичини. Так само неохоче він прийняв українську делегацію на чолі з С. Федаком, яка просила не ліквідувати українських інституцій. Тоді С. Шереметьєв відповів, що ця справа не актуальна і він не може брати на себе жодних зобов'язань.⁷

Російська окупаційна адміністрація, очолювана військовим генерал-губернатором Г. Бобринським, вживала енергійних заходів для боротьби з неапативним «мазепинством». Зобов'язуючими постановами Г. Бобринського від 18 та 19 вересня 1914 року припинялася діяльність різноманітних товариств, союзів, клубів, видавництв, книгарень, читалень, культурно-освітніх установ, закрито вищі навчальні заклади, школи, інтернати, курси, заборонено українську мову, запроваджено жорстку цензуру⁸.

Дії окупаційної влади у Галичині продовжували російську імперську політику, спрямовану на повне винищення українства. Прагнення українського народу до волі й утворення самостійної держави асоціювалися самодержавством із постаттю гетьмана І. Мазепи. Стиль і термінологія, яку вживали окупанти, – «мазепинство», «мазепинці», «мазепинський рух», «мазепинські партії», «Малоросія», «малоросійська мова» – віддзеркалюють запал боротьби імперських кіл проти визвольного українського руху.

Вандалізм царських властей у Галичині розкрив очі українському громадянству на справжні завдання російської політики. Українці збагнули, що перемога Росії у війні несе їм не свободу, а нову і ще більшу реакцію й продовження колишньої політики насильства і безправ'я. Серед української суспільності зміцнилася австро-німецька орієнтація. Євген Чикаленко зазначав, що після поразки російських військ влітку 1915 року серед українців з'явилася думка, що «Германія з Австрією захоплять Україну принаймні по Дніпро». Хоч широкі кола української інтелігенції не пристали на цю точку зору, обмежившись лише заявою про свою нейтральність, але «активна поміч, – як відзначав український діяч Петро Стебницький, – російській політиці зробилася неможливою для українського почуття»⁹.

Не покинув міста після початку війни й один із перших українських «рочдельців» Кость Паньківський (1855-1915), який вважав своїм обов'язком дбати про майно, інтереси української громади. Під час російської окупації він активно допомагав тим співгромадянам, які залишилися без засобів до життя, був одним із перших, хто широко інформував наддніпрянців про русифікаторську політику росіян у Галичині. В 1914-1915 роках російська військова влада тричі викликала К. Паньківського на допит, посадила у тюрму, а, відступаючи з Галичини в червні 1915 року, його, Миколу Заячківського, С. Федака та інших представників української інтелігенції Галичини вивезли як заручників до Києва.

Усі заручники, що залишилися в Києві, активно включилися в роботу кооперативних установ. «Присутність серед нашого гурту таких широко освічених, енергійних людей, досвідчених діячів і організаторів, як багато наших заложників, – згадував Д. Дорошенко, – давала свої добрі наслідки. Скріплялись перш за все взаємини, котрі зміцнювались почуттям особистої дружби; ми щиро любили наших невольників гостей; і вони платили нам тим же»¹⁰.

У квітні 1917 року, після вибуху революції в Росії, галицькі кооператори С. Федак, М. Коцюба та інші повернулися до Львова (К. Паньківський помер і був із великими почесними похоронений у Києві 9 листопада 1918 року С. Федака призначили Головою міністерства продовольства ЗУНР. Адвокат за професією, він не був схильний займатися чистою політикою, вести боротьбу з носіями інших поглядів. З цієї точки зору цілком зрозумілою виявилася його поведінка на одному із засідань Української Національної Ради – вищого законодавчого представницького органу ЗУНР, яке відбулося на початку листопада 1918 року. Під час засідання пролунала думка інтернувати всіх відомих польських діячів Львова. За спогадами очевидця, С. Федак, почувши це, «встав зі свого місця, взяв шапку й палицю та голосно заявив, що коли тут говориться про такі річі, то його тут нема – і вийшов. Се рішило долю того внеску»¹¹. Питання з обговорення було зняте.

З грудня 1918 до вересня 1921 року С. Федак став головою виконавчого відділу Українського горожанського комітету¹², завданням якого стало репрезентувати українське населення перед окупаційною польською владою. Комітет спільно з Червоним Хрестом допомагав українським полоненим, інтернованим, політичним в'язням, дітям, знедоленим. За оцінкою сучасників, С. Федак «стукав до людських сердець, щоби зменшити горе на рідній землі та на чужині». Ще у 1917 році президент США В. Вільсон оголосив 21 квітня днем збору пожертв на допомогу українцям; українська громада в США збрала 20 тис. доларів для українських полонених у Польщі.

Український горожанський комітет на чолі з С. Федаком відіграв важливу роль у становленні Української Військової Організації (УВО). Більшість членів УГК стали членами УВО. На базі секцій УГК утворилися окремі товариства, зокрема Українське товариство допомоги інвалідам, Союз українських адвокатів та нелегальний Комітет допомоги політичним в'язням, який очолював С. Федак. У Державній Палаті адвокатів він також виконував обов'язки заступника відділу вдів і сиріт.

Щодо Миколи Заячківського (1870-1938), то київські земляки влаштували його на роботу в кооперації. До 1918 року він працював у «Дніпросоюзі» – центральній організації споживчої кооперації України. Це дало йому змогу детальніше ознайомитися з особистостями кооперативного руху в Наддніпрянській Україні. Після повернення до Львова такий досвід було використано під час організації спілки для товарообміну Галичини і Наддніпрянщини. Спілка закуповувала продукти для знищеної війною Галичини, а в Наддніпрянщину поставляла товари, які ще можна було придбати в центральних європейських країнах: тканини, сільськогосподарські знаряддя, дерево, нафту. Ці посередницькі операції «товарообміну» проводилися спільно з «Дніпросоюзом».

У Львові М. Заячківський застав зруйноване господарство, занедбану кооперацію, пограбовані гуртовні та крамниці. Разом із молодими кооператорами він дбайливо відбудовував «Народну торгівлю»¹³, за власні кошти видав у 1921 році підручник Сильвестра Герасимовича про господарсько-споживчі кооперативи.

М. Заячківський був серед тих, кому 4 січня 1921 року було доручено розробити детальний план спільних дій українських кооперативних установ. Майже 10 років (1912-1923) він головував у «Міщанському братстві», опікувався товариством «Сокола-Батька», а в 1922 році очолив Товариство опіки над українськими емігрантами. «Кооперативна республіка» рекомендувала галицькій молоді так любити суспільну працю, як любив її Микола Заячківський¹⁴. Це побажання залишається актуальним і сьогодні. Нехай би й нинішнє молоде покоління вчилосся у нього творити суспільно-політичне життя, вчилосся жити чесно й жертвовно... заради людей, заради України.

Один із лідерів українського кооперативного руху міжвоєнного періоду Андрій Жук (1880-1968), характеризуючи український кооператизм, зазначав, що «він має певний стиль, вироблений у ході змагань, які перейшли крізь вогонь досвіду, майже трьох поколінь кооперативних працівників, починаючи від носіїв кооперативної думки філантропів 60-х років минулого століття, а закінчуючи подвижниками кооперативної ідеї після переходу наприкінці цього століття кооперативної думки в кооперативний чин». А. Жук належав до третього покоління українських кооператорів, до подвижників кооперативної ідеї, зусиллями яких була збудована національна кооперативна система в Галичині, визначена її теоретична та організаційна мета та роль в українському національно-визвольному русі.¹⁵ Він закликав добиватися національного визволення, яке забезпечується поряд із політичною діяльністю просвітницькою працею та працею в сфері економічного розвитку нації, зокрема на ниві кооперації. Остання поряд з іншими перевагами має також здатність згладжувати, а то й усувати соціальні суперечності. «Правдиве співництво виключає всяку партійну, релігійну і навіть класову боротьбу а для свого успішного розвитку вимагає концентрації матеріальних сил і творчої праці всіх людей, яких спілки можуть обняти своєю організацією», – писав А. Жук у poradнику «Про заснування спілок» (1910)¹⁶. У 1909-1914 роках А. Жук редагував часописи «Економіст» та «Самопоміч», після Першої світової війни очолював статистичний відділ РСУК, активно займався історією українського кооперативного руху.

Одним із результатів ідейних пошуків А. Жука в той період були розроблені ним основи української кооперативної ідеології. Свої думки він виклав на Першому українському просвітньо-економічному конгресі, який відбувся у Львові 1-2 лютого 1909 року. На його думку, один із шляхів для досягнення національних і соціальних цілей – це шлях економічного і культурного розвитку нації, на якому кооперації належить головна роль. Вона «утворить національну фабричну промисловість, дасть засоби для існування мільйонам голодного й безробітного люду, спинить еміграцію, зробить наше селянство сильнішим економічно остільки, щоб не допустити до руїни свого краю й колонізації його чужим елементом...»¹⁷.

Переконаність, що «в міру того, як зростатимуть наші економічні національні організації кооперативні, ми все більше набиратимемо сили політичної»¹⁸, спонукала А. Жука до самовідданої праці на кооперативній ниві. Його точка зору щодо ролі кооперації у відродженні української нації залишається актуальною й сьогодні. Адже політична незалежність може виявитися ілюзією, якщо буде відсутня економічна міць і матеріальна та людська основа національної культури.

У перший рік війни увага А. Жука була спрямована на репрезентування національної справи перед урядами Центральної Європи та її популяризацію серед інших народів, а також на пропаганду визвольних ідей серед власної суспільності, особливо серед полонених. Тому він як член Союзу Визволення України разом із іншими діячами скеровував у ці країни своїх представників, які налагоджували зв'язки з урядами та журналістськими колами і виступали з доповідями і статтями в місцевій пресі. Час від часу

А. Жук їздив до Швейцарії, Болгарії, Туреччини. Як державник і соборник ратував за національно-територіальну самостійність України, акцентував на тому, що всі українці, незважаючи на політичні кордони, мають свою окремішність від сусідніх народів, змагають до визволення, групуючись не тільки на внутрішній потребі національного розвитку, а й на історичному праві та традиціях визвольної боротьби. А. Жук став одним із творців звернення Загальної Української Ради «До культурних народів світу!», в якому наголошувалося, що «український народ не хоче бути погноєм для чужих культур і пануючих над ним народів, а хоче бути самостійним господарем своєї землі».

Союз Визволення України виступив проти листопадових актів 1916 року з приводу проголошення Польського королівства і відокремлення Галичини, можливого включення до складу Польщі окупованих центральними державами українських земель Холмщини, Підляшшя і Волині. А. Жук чітко окреслив позицію СВУ в статті «Не заманите й не злякаєте!» (1916). «Ми знаємо, – підкреслював він, – що ніхто нічого не дасть, коли самі не придбаємо. Нічого Німець нам не дасть і нічого ми від нього не ждемо. Але бажаємо розбиття тої тюрми, в якій наш народ уже понад 250 літ не діє. І чи це зробить Німець, чи хто інший – нам все одно, аби тюрму розбити й аби наш народ найшовся в інших умовах національно-політичного існування. Німці ведуть війну для себе, в ім'я власних інтересів. Не брали вони на себе ніяких «визвольних» задач, як це робила Росія, і нам нічого не обіцяли»¹⁹.

Після Лютневої російської революції А. Жук продовжував репрезентувати Союз Визволення України в Австрії. Відповідно до ухвал Президії від 2 травня 1917 року він активно займався розвитком національного життя українців Холмщини, Волині, Полісся та інших земель, окупованих центральними державами, зокрема організував збір пожертв на розбудову національного шкільництва. Він проводив культурно-просвітню роботу серед військовополонених наддніпрянців, влаштовував для них школи, драматичні гуртки, кооперативні курси, на яких навчалися сотні людей. «Загалом, – писав він, – оглядаючи діяльність Союзу Визволення України в ті часи, – нема, здається, жодної місцевості, де живуть полонені українці, а де не поширено б української періодичної преси й української книжки, що несуть світло знання й національного освідомлення»²⁰. Поряд із просвітньо-культурницькими організаціями в кожному таборі створили споживчий кооператив, який давав змогу полоненим поліпшити власне забезпечення продуктами харчування, одягом, взуттям тощо.

Із проголошенням державної незалежності України з точки зору членів Союзу Визволення України його мета була досягнута, а тому ухвалою від 1 липня 1918 року він був розпущений. А. Жукові довелося займатися ліквідацією справ СВУ у Відні. В той же час міністр зовнішніх справ у гетьманському уряді Д. Дорошенко призначив його радником з особливих доручень українського посольства у Відні (послом став В. Липинський). З травня до жовтня 1919 року А. Жук перебував у складі «похідної канцелярії» міністра закордонних справ Української Народної Республіки В. Темницького. Як радник міністра А. Жук брав участь у двох нарадах голів закордонних представництв України, які В. Темницький провів у Відні (18-22 червня) та у Карлсбаді (6-14 серпня) і на яких обговорювалися основні засади української зовнішньої політики з урахуванням тогочасної міжнародної ситуації. У вересні 1919 року, після відставки В. Темницького, А. Жука було призначено послом у Відні (В. Липинський через хворобу не міг більше виконувати ці обов'язки), однак воєнні та політичні події кінця 1919 року змусили його звільнитися з державної служби²¹.

А. Жук розійшовся у поглядах із керівництвом Української Народної Республіки щодо проблеми Західноукраїнської Народної Республіки та українсько-польського союзу, оскільки вважав, що Галицька армія, національна свідомість населення та залишки державної адміністрації в Галичині є соліднішою підставою для боротьби за незалежність, ніж реальна ситуація на Наддніпрянщині. Свою позицію А. Жук виклав у великому листі до С. Петлюри, написаному 1 лютого 1920 року після Варшавської угоди між Україною та Польщею.

У 1938 році українська кооперативна громада Галичини урочисто відзначила 30-річчя діяльності А. Жука. З цієї нагоди 2 січня відбулися збори Товариства українських кооператорів, на яких велику доповідь виголосив І. Витанович²². Збори засвідчили високу оцінку внеску А. Жука в розвиток українського кооперативного руху.

Майбутнього теоретика та історика української кооперації, автора широковідомого монографічного дослідження «Історії українського кооперативного руху» Іллю Витановича (1899-1973) не взяли до

легіону Українських Січових Стрільців, бо був ще занадто молодим. Повернувшись додому, працював при господарстві, з тривогою очікував наближення фронту. А коли в Бурштині, де проживала родина, з'явилася російська армія, роздавав солдатам-українцям «Кобзарі», «Руську письменність», інші книжки з української літератури. З великим інтересом знайомився з братами із Наддніпрянщини – полтавцями, херсонцями, киянами. Траплялися випадки, коли його могли арештувати під час поширення літератури серед поранених.

Навесні 1915 року під тиском австрійської армії російські війська залишили Бурштин. Саме тоді шістнадцятилітній Ілля, без відома батьків, утік до Боднарова під Станіславовом, де були його директор (директор Рогатинської гімназії М. Галущинський), учителі, старші гімназійні товариші. В УСС він пізнав і романтику, і сувору дійсність. Проте командування, зваживши на не дуже міцне здоров'я юнака, молодий вік, відпустило його з війська і порадило вчитися.

У січні 1917 року І. Витановича було призвано до австрійської армії. Хотів повернутися до УСС, проте вчителі – О. Кархут, С. Федів та інші знайомі переконували в тому, що його не візьмуть через слабкі фізичні дані, та й іспитів гімназійних він ще не склав. Однак сталося по-іншому. І. Витановича взяли, давши 48 годин для того, щоби попрощатися з родиною. Враховуючи, що він уже мав деякий військовий досвід, його відразу скерували до старшинської школи XII Корпусу в Егерсдорфі. Як згадував І. Витанович, «в офіцерській школі голод, холод, люта зима, в очах темніло в часі вправ, засипляв в часі теоретичних лекцій, але закінчив школу і був відразу призначений до похідної сотні на італійський фронт»²³.

На італійський фронт І. Витановича не відправили. Стараннями О. Луцького, що керував 95 полком піхоти (складався переважно з українців), а під кінець війни був призначений ад'ютантом архієпископа Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного), І. Витановича скерували на східний фронт. Там його застала революція. «Як музична симфонія в переживаннях молодого ентузіаста знайомлюся з Великою Україною, – записав у «Диспозиції до споминів» І. Витанович, – агітую в часі постоїв за українську справу – в Херсоні й Херсонщині, Катеринославщині, бунтую й вояків-українців у своїм австрійському полку. За тією моєю роботою слідкують два товариші з полку – поляк і чех, та доносять до вищих властей. По виявах упадку дисципліни в моїй роті і по одному виступі моїх хлопців проти дежурного старшини і малярів на стації, мене мало не розстріляли»²⁴.

Захистив І. Витановича полковий куратор О. Бачинський і комендант полку полковник Врублевський, який прихильно ставився до І. Витановича. Про це свідчить і той факт, що стараннями полковника І. Витанович отримав військове звання підхорунжого. Все ж уникнути покарання не вдалося: перевели на італійський фронт. Запам'ятався від *Tagliamento go Piavu* на італійському фронті. Згодом були лютунська школа у *Wiener Neustadt*, контакти зі стрілецькою станицею у Відні і повернення до свого полку на фронт.

У середині жовтня 1918 року І. Витанович отримав повідомлення про смерть батька. Повертаючись додому, у Львові зустрів товаришів зі станиці УСС, які повідомили його, що 1 листопада «будуть робити революцію».

У Бурштині дізнався про те, що батько помер уже п'ять місяців тому. Він страждав, хотів перед смертю побачити єдиного сина. Тим часом І. Витанович почувався дуже виснаженим, у нього почався гепатит. Замість того, щоби 1 листопада бути уже на італійському фронті, він 31 жовтня виїхав до Львова. На квартирі, що на Бенедиктинській площі, 1, застав колишніх гімназистів, які з різних причин (студійні відпустки, поранення, служба в запасних частинах у Львові) мали право жити приватно. Дуже швидко хворого І. Витановича здолав сон, і лише об 11-й годині 1 листопада його розбудили товариші. Вони прийшли з синьо-жовтими кокардами, ручними гранатами і повідомили І. Витановича про початок революції й про те, що він має бути їхнім комендантом. Разом зі схвильованими товаришами І. Витанович пішов до Народного дому, де недавно навчався. Там зустрів сотника Дмитра Вітовського, що керував повстанням. І. Витановича на чолі групи гімназистів було відправлено на Губернаторські вали з наказом не пустити до центру польський штурмовий батальйон, що міг проникнути з вулиць Театинської чи Куркової. Майже всі гімназисти не розумілися на військовій справі, не знали навіть азів воєнного мистецтва. Тому й переживав І. Витанович, щоб, кидаючи гранату, яку ці юнці вперше тримали в руках, не натворили лиха.

На щастя, все обійшлося, «ми щасливо витримали «на фронті», – з іронією згадував І. Витанович, – ніхто на нас не нападав і десь біля години 4-ої чи може й раніше нас стягнули з позиції, частину до Народного Дому, частину до Ратуші»²⁵.

Події розгорталися так, що в наступні дні доводилося нести службу у різних районах Львова: біля школи Сенькевича, Львівської політехніки, будинку Галицького сейму. Величезне напруження і величезна радість охоплювали І. Витановича. Він був свідомий того, що «робить революцію» разом зі своїми вчителями – директором Рогатинської гімназії М. Галушинським, викладачем, тодішнім сотником М. Бабиним, зі своїми товаришами – «усусами». Проте втома, недоїдання зумовили загострення хвороби.

І. Витанович змушений залишити Львів і поїхати до військового шпиталю в Станіславів, а звідти, за порадою лікаря – на лікування «коло мами». Проте й у Бурштині спокою не мав, о. В. Теодорович та суддя Воркун, що був тоді повітовим комісаром, просили його, аби замінив на посту хворого коменданта. Довелося виконувати незвичну роботу – контролювати потоки демобілізованих вояків, колишніх полонених, а часто і мародерів. Пильно стежив за тим, щоби насамперед були відправлені сотні мобілізованих на фронт під Львів. Через деякий час туди поїхав і сам. Тоді ж у Львові відбувалися події історичного значення. Українська Національна Рада оголосила про створення Західноукраїнської Народної Республіки. Після сформування уряду ЗУНР Державний секретаріат військових справ, який очолив Д. Вітовський, взявся за організацію Української Галицької Армії. На основі прийнятого 13 листопада закону було проведено військово-територіальний поділ ЗУНР, підготовлено організаційну схему Української Галицької Армії та мобілізацію чоловіків-українців від 18 до 35 років.

Зокрема, І. Витановича скерували у групу «Сихів», з якою відвідав Бережани, Підгайці, а згодом призначений до 1-го Бережанського куреня. Під Львовом І. Витанович пробув від січня до 22 квітня 1919 року, до першого свого поранення. У санітарному поїзді його відправили до Тернополя. Там після одужання отаман С. Горук призначив І. Витановича ад'ютантом сотника о. Кузьми. Після прориву під Чортковом І. Витанович просився на фронт. З великою радістю сприйняв призначення в бригаду УСС

Згодом І. Витанович разом із армією переходив річку Збруч. При цьому виявив неабияку мужність та відвагу. Двічі разом із такими ж відчайдухами, як і сам, повертався за лінію фронту, щоб рятувати з вагонів, що горіли, військовий одяг, продукти харчування, зброю. Настрій, який супроводжував його у цю скрутну годину, він передав такими словами: «... Як прощали – хилилися нам в поклони поля збіжжя – наче просили «бороніть, не покидайте». Здається, що якщо б був впавав наказ: «ні кроку далше!» – багато з нас було б стало і виповнило його». Єдиним, що давало патріотично налаштованим українським воякам усвідомлення якоїсь перспективи, було гасло «Через Київ – на Львів»²⁶.

За Збручем І. Витановичу доручили навчати новобранців із сотні четаря І. Мандзія. «Висланий був зі сотнею над Збруч, – згадував він, – по дорозі вбрав сотню в знайдені якісь французькі шоломи, пошив (у жидів в Сокольні на Поділлі) однакові легкі однострої з чистих мішків – дуже бойово виглядали хлопці, але ще ніколи не стріляли! Відхожу з курінем II-го полку УСС на фронт в сторону Хрестинівки (Кальне – відступ) – з новообранцями недобре. Бої під Уманню, під Молодецьким (у Верхнячці), в Хрестинівці, Борсуках, під Івангородом, над Бугом в Ладжині»²⁷.

У жовтні 1919 року січові стрільці вели військові операції проти військ А. Денікіна. Всі вони демонстрували високу бойову тактику. Саме тоді стрілецькими операціями керували начальник штабу генерал М. Безручко, полковники Р. Дашкевич, Р. Сушко, І. Рогульський. У боях із А. Денікіним стрільці несли великі втрати. Найбільше дошкуляла епідемія тифу. Захворів і І. Витанович. У битві під Ладжином ледве вивели його товариші з оточення денікінської кінноти, звідтіля переправили до Вапнярки, а там підібрав його до санітарного поїзда санітарний поручик Перфецький. Після тимчасового одужання у шпиталі, що містився у цукроварні в Ялтушкові на Поділлі, І. Витанович переїхав до Коша УСС, проте знову захворів, тепер уже на сипний тиф.

Десь у березні 1920 року І. Витановича разом із полком відправили на фронт під Чуднів на Волині, а далі мали намір відправити на Київ. Історичний нарис І. Витановича про бої бригади УСС під Чудновом опублікував Н. Гірняк у споминах «Останній акт трагедії УГА».

У споминах сотника Бандурки (О. Станимир – колишній січовик, командував бригадою Української Галицької Армії) йдеться про виконання І. Витановичем обов'язків коменданта навчальної сотні в курені сотні Бандурки 5-ї Херсонської дивізії.

Дивізія під командуванням генерала А. Кравса повернула на Галичину, а далі через Дністер – у Карпати. Там І. Витанович, відірвавшись від головної групи, заблудився і опинився між польським та більшовицьким фронтами. З декількома товаришами дістався рідного краю, до пізньої осені перебував, щоб не потрапити до рук ворога. Добрі люди допомогли під зиму добратися до Львова. На цьому і закінчився бойовий шлях І. Витановича у складі Українських Січових Стрільців та Української Галицької Армії. Він належав до тих колишніх студентів і гімназистів, які в період Першої світової війни та Української національної революції стали старшинами (військове звання І. Витановича – четар) і своє майбутнє пов'язували з українською національною армією та з мрією про самостійну Українську державу. Характерні риси цих старшин – глибокий національний ідеалізм, здатність до самозречення, відсутність дрібних особистих амбіцій та високий бойовий дух.

З 1927 року І. Витанович працював у приватній українській торговельній школі, згодом Торговельній гімназії, з 1938 року – він директор Кооперативного ліцею. У 1937-1939 роках опрацьовував кооперативну тематику в таких виданнях, як «Господарсько-кооперативний часопис», «Агрономічний вісник». Більшість його праць були надруковані у журналі «Кооперативна республіка», зокрема «Брати Семиренки» (1933)²⁸, «Як народжувався український кооперативний рух в Галичині» (1936)²⁹; «Вишкіл кооперативних працівників» (1937); «Досвід над селом як передумова кооперативного будівництва» (1937); «Андрій Жук» (1938); «Традиції Кирило-Мефодіївського Братства в народинах українського кооперативного руху» (1939)³⁰.

У повоєнні роки І. Витанович викладав українську новітню історію в Українському вільному університеті та економічні дисципліни в Українській вищій економічній школі (Мюнхен). Саме для цієї школи у 1947 році І. Витанович написав підручник «Історія народного господарства». Вчений активно співпрацював із редколегією «Енциклопедії українознавства».

Перебуваючи з 1949 року в Сполучених Штатах Америки (Чикаго), І. Витанович продовжує активно працювати над кооперативною тематикою. Результатом цієї праці стала монографія про К. Паньківського, в якій уміщено матеріал із історії українського кооперативного руху³¹.

У 1964 році в Нью-Йорку вийшла фундаментальна праця І. Витановича «Історія українського кооперативного руху», яка була не лише продовженням розпочатої ще на Батьківщині праці, а й найбільш повним підсумком його багатогранної й багаторічної наукової діяльності. Рецензуючи названу працю на сторінках «Українського історика», Богдан Винар зазначав, що ця праця енциклопедичного масштабу є дійсно унікальним здобутком, документуючи у науковій формі зображення етапів кооперативного розвитку на цій території України. «Широка історична база цієї монографії залишиться на довгі роки енциклопедичним довідником для всіх дослідників економіки України, які будуть цікавитися економічними процесами в найновішій історії України»³².

Визначний український учений-мовознавець, громадський діяч, ініціатор і організатор створення кооперативних об'єднань на Буковині Степан Смаль-Стоцький (1859-1938) на початку Першої світової війни, незважаючи на поважний вік (55 років), вступив до австрійської армії офіцером і був зарахований до штабу Чернівецької бригади, де служив на різних посадах. У 1916 році за пропозицією В. Сімовича працював у Райнштадтському таборі (Горішня Австрія) полонених українців, де головним його завданням стало залагодження стосунків між військовою адміністрацією австрійського табору, просвітнім відділом Союзу визволення України та іншими організаціями військовополонених. Згодом сам він включився в просвітню працю. Впродовж 1917 – першої половини 1918 років вів загальні курси української мови, української літератури, декламації та виразного читання, виголошував популярні лекції з історії України. Очевидці згадували: «Виклади професора С. Смаль-Стоцького з шевченкознавства набрали в таборі такої популярності, що аудиторія, розрахована на тисячу осіб, не могла всіх бажаючих вмістити. Так умів подати аналіз Шевченкових творів професор С. Смаль-Стоцький, що аудиторія з тисячею людей годинами сиділа й уважно вислухувала про «Великий Лях», «Сон», «Кавказ» та інші»³³.

В інтерпретації С. Смаль-Стоцького Т. Шевченко – державник, який закликав до самовідданої боротьби за вільну політично й культурно незалежну Україну, де б кожний громадянин мав рівне право («без хлопа і пана»). Ця незалежна Україна бачилася йому в творах Т. Шевченка як республіка з новим і праведним законом, на чолі якої стоїть президент, котрий, за історичною українською традицією називається гетьманом. Водночас С. Смаль-Стоцький не бачив у Т. Шевченкові ні тіні того шовінізму, месіянізму, на які хворіли росіяни та поляки³⁴. «У Шевченка ніхто ніде не найде ні одного слова яких

небудь федераційних, чи союзних міркувань, – писав С. Смаль-Стоцький. – Навпаки. Він всяку злуку України з Московщиною уважав найбільшою недолею, найбільшим нещастям України, джерелом її фізичного, духовного, матеріального, культурного і морального занепаду, уважав карою божою, як це виразно виходить із слів»³⁵.

25 липня 1917 року С. Смаль-Стоцького обрано головою Центральної управи Українських Січових Стрільців, у якій доклав чимало зусиль для активізації її діяльності. Він позитивно оцінив гетьманський переворот у квітні 1918 року, сподіваючись, що гетьман зможе стабілізувати ситуацію в Україні. Влітку 1918 року С. Смаль-Стоцький особисто познайомився з П. Скоропадським.

Українські політичні лідери Східної Галичини та Буковини, разом із чехами, словенцями, хорватами й представниками інших народів Австро-Угорщини, прагнули добитися реформування імперії на засадах широкої національної автономії. З цією метою встановлювалися контакти між політиками окремих народів, робився певний тиск на владні структури. Вже у липні-серпні 1918 року велися розмови про необхідність скликання установчих зборів держав – країв, які би уконституювали відповідний статус раніше пригноблених народів. У ці плани було втаємничено вузьке коло українських політиків, серед них – С. Смаль-Стоцького. Він взяв участь у роботі української конституанти 18-19 жовтня 1918 року і в заснуванні Української Національної Ради. У своєму виступі на цих історичних зборах, як і більшість галицьких політиків, С. Смаль-Стоцький підтримав ідею створення окремої держави з українських територій, що входили до складу Австро-Угорщини. Зазначимо, що його лякали нестабільність у Наддніпрянщині, соціалістичні погляди більшості наддніпрянських політиків, більшовицька загроза.

Події 1 листопада 1918 року та проголошення Західно-Української Народної Республіки С. Смаль-Стоцького застали у Відні. Його було призначено державним секретарем у справах освіти, але він так і не виконував цих обов'язків, натомість очолював військове представництво ЗУНР у Відні. Там він опублікував звернення до всіх українських вояків про умови створення Української Національної Армії. У листопаді 1918 року, коли в Києві створили Українську академію наук, С. Смаль-Стоцький серед перших був обраний академіком по кафедрі української мови³⁶. 19 грудня 1918 року керівництво ЗУНР призначило С. Смаль-Стоцького послом у Чехословаччині³⁷.

У Празі С. Смаль-Стоцький дістав можливість продовжити свою професорсько-викладацьку та наукову діяльність. Це сталося завдяки заснуванню у 1921 році Українського вільного університету. Водночас він продовжив громадську роботу, зокрема в Музеї визвольної боротьби України у Празі.

На передньому фронті боротьби за Українську державність були відомі активісти українського кооперативного руху в Галичині Андрій Палій, Іларій Ольховий, Юліан Шепарович, Іван Мартюк, Карл Коберський, Євген Храпливий.

Визначний громадський і кооперативний діяч Андрій Палій (1893-1961) навесні 1915 року був мобілізований до австро-угорської армії, а після закінчення однорічної старшинської школи став лейтенантом. Спочатку воював на італійському фронті. З кінця 1917 року повернувся в Україну, де виконував обов'язки військового перекладача і члена комісії для розподілу військового майна між Австро-Угорщиною та Українською Народною Республікою. Восени 1918 року після розпаду імперії Габсбургів А. Палій – у Станіславі, в рядах збройних сил ЗУНР – Української Галицької Армії. Служив у ранзі поручника, виконував обов'язки сотенного, брав участь у боях під Львовом і Городком, про що згодом не раз згадував. У 1919 році, за складних для галицько-української армії умов польського наступу, А. Палій разом із своєю сотнею в складі гірської бригади УГА перейшов кордон з Чехословаччиною, де опинився в таборі інтернованих. У вересні 1919 року записався на агрономічний факультет Вищої технічної школи у Празі, яку закінчив 29 травня 1922 року³⁸.

Здобувши добру професійну освіту в Чехословаччині, А. Палій восени 1923 року повернувся до Станіслава, де разом із О. Лисом, А. Мудриком став організатором українського кооперативного молочарства. 18 червня 1925 року Крайовий господарсько-молочарський союз отримав нову назву «Маслосоюз». Його централею стало м. Стрий, а згодом політичний і культурний центр Західної України м. Львів. Завдяки наполегливій праці А. Палія, А. Мудрика та їх сподвижників «Маслосоюз» об'єднав 136 районних молочарень, 1 600 збірень молока та сметани, обслуговуючи у 1938 році близько 205,3 тис. селянських господарств. Згодом, підсумовуючи діяльність у міжвоєнний період, А. Палій писав: «Цілий край вкривався українськими кооперативами, а на вулицях Львова і по менших містах пишалися взірцеві

спеціальні молочарські крамниці «Маслосоюзу», яких не посоромилися би навіть головні міста Західної Європи»³⁹.

Улітку 1914 року був призваний до австро-угорського війська і потрапив на італійський фронт Іларій Ольховий (1896-1953). Опинившись далеко від рідної землі, уважно стежив за подіями в Галичині. Вітав створення Західно-Української Народної Республіки. Повертаючись додому, вступив до новосформованої Української Галицької Армії. На посаді військового старшини воював на Хирівському фронті проти поляків, яким командував його шеф по італійському фронту полковник А. Кравс. 3 липня 1919 року брав участь в антибільшовицькому поході УГА на Київ. Пережив епідемію тифу восени 1919, а в 1920 році у складі корпусу А. Кравса здійснив рейд на Захід і опинився у Чехословаччині, де, як і А. Палій, був інтернований разом із рештками корпусу⁴⁰.

Повернувшись у Галичину, І. Ольховий працює в Крайовому ревізійному союзі, організовує кооперативні спілки, засновує перші кредитні об'єднання. Для зміцнення кредитної кооперації широко використовує пресу. Варті уваги його статті: «Скріплюймо резервні фонди кредитових кооператив», «Зменшуймо кошти ведення», «Усуньмо велике лихо з кредитових кооператив», «Кредитові кооперативи платять зависокі відсотки від вкладок», «Організуймо українські райфайзенки», надруковані у «Господарсько-кооперативному часописі» за 1931-1933 роки.

У 1937 році І. Ольховий очолив найвищу кооперативну банківську інституцію в Галичині – Центробанк. У 1939 році він об'єднував 115 Українбанків і 573 сільських кредитних кас райфайзенівського типу.

Завдання національного кооперативного руху І. Ольховий визначив як визволення людини. «Український кооперативний рух, – писав він, – змагає до визволення людини з оков духовної темноти і злиденного отупіння через визволення її з кліщів матеріальної нужди. У дружній співпраці між собою стають вони не тільки ковалями власної долі, а й будівниками долі власного народу»⁴¹.

Юліан Шепарович (1886-1949) служив офіцером австрійської армії в 1917-1921 роках. Брав активну участь у національно-визвольній боротьбі. За часів ЗУНР – командир 3-го гарматного полку 3-ї бригади 2-го корпусу Української Галицької Армії. Мав військовий чин вищого старшини, був отаманом артилерійського полку. Після військово-політичного краху Західноукраїнської держави продовжував військову кар'єру в лавах армії УНР як командир бронепотягу «Запорожець».

Кооперативну діяльність Ю. Шепарович розпочав на Станіславщині у товаристві «Сільський господар», яке пізніше очолив. З 1924 року він стає другим директором Центросоюзу, курує відділом постачання споживчих товарів. На надзвичайному засіданні спостережної ради Центросоюзу в 1930 році Ю. Шепаровича обирають начальним директором. Він розробив основні засади подолання кризових явищ, суть яких полягала в тому, що матеріально сильніші повітові спілки Центросоюзу мали допомагати слабшим.

Післякризові 30-ті роки в діяльності Центросоюзу стали яскравим прикладом організаційно-господарських здібностей його керівника Ю. Шепаровича. Центросоюз, керуючи всіма справами повітових союзів, розширив коло своєї діяльності. У сфері агротехніки і зоотехніки підтримував постійні контакти з «Сільським господарем». Система організації Центросоюзу стала широко відомою в міжнародних кооперативних організаціях. Ю. Шепарович брав участь у роботі з'їздів та конференцій, що проводилися Міжнародним кооперативним альянсом.

За ініціативою Ю. Шепаровича було відкрито крамницю, в якій виставлено зразки українських килимів, вишивок, різьби по дереву, керамічних виробів. У 30-ті роки Центросоюз, очолюваний Ю. Шепаровичем, був ініціатором і організатором створення першого документального українського фільму про кооперацію⁴².

І. Мартюк (1889-1972) служив перекладачем у 43-ій дивізії австрійської армії. Тут познайомився з Ю. Шепаровичем – людиною, з якою доля звела його спершу в УГА, а згодом і в кооперативній праці. Листопадовий зрив 1918 року застав І. Мартюка у рідному місті, де він провів обеззброєння жандармських постів у Борщівському повіті й забезпечив передачу влади українській адміністрації. Згодом організував у Чорткові батарею польової артилерії та як її командир виїхав на фронт до Гусятина, а відтак увійшов до складу Белзької бригади УГА. Після Чортківської офензиви І. Мартюка призначають ад'ютантом 9-го гарматного полку, з яким він пройшов усіма дорогами визвольної війни аж до останнього її дня.

Після звільнення з польського полону в Тухолі у 1922 році І. Мартюк повернувся в рідне місто. Ветеран національної революції так згадував свій тогочасний настрій: «Гадала Польща, що вже навіки залишаться наші землі під її пануванням, що вона їх ополечить, що знищить дощенту той дух і ті сили, які пам'ятного дня 1 листопада 1918 року завісили у Львові на ратуші рідний національний прапор. Та не сталося так, як полякам гадалося. Бо рештки УГА стали до нової боротьби, до оборони існування власного народу. На місце політичного, мілітарного зриву піднесено прапор господарської відбудови краю. Колишні члени УГА, а з ними і старше покоління зрозуміли, що не може бути політичної волі без економічної самостійності, без економічного відродження, котре скорше чи пізніше доведе народ до повної самостійності й незалежності»⁴³.

В 1924 році на базі Крайового Союзу Господарсько-Торговельних Спілок «Сільський Господар» за ініціативою І. Мартюка було створено Центросоюз – Союз Кооперативних Союзів (окружних Союзів Кооператив і Повітових Союзів Кооператив) – центральний осередок закупівельної і збутової кооперації. Очолив Центросоюз Денис Коренець. І. Мартюк увійшов до надзірної ради новоствореної кооперативної організації.

Стараннями І. Мартюка Копичинецький Повітовий союз Кооперативів (ПСК) ще з 1924 року мав своїх торгових агентів у Відні та Лондоні, які займалися реалізацією яєць в Австрії та Великобританії, а також проведенням у цих країнах гуртових закупівель споживчих товарів для українського села.

В 1930 році, зайнявши посаду директора Центросоюзу, І. Мартюк піддав корективі систему праці сільської кооперації, вважаючи, що на перше місце належить поставити збут сільськогосподарських продуктів, а вже потім – дбати про налагодження постачання споживчих товарів для кооперативів. Він об'їхав усі повітові союзи кооперативів. Ознайомився з ситуацією на місцях, добився концесій на експорт яєць для ПСК Станіслава, Рогатина, Сокаля, а увесь експорт сконцентрував у Центросоюзі. Налагодивши добрі зв'язки із закордоном, а також, спираючись на великі запаси товару, які постачали ПСК Борщева, Бучача, Копичинців, Станіслава, Сокаля, Теробовлі та Тернополя, І. Мартюк добився того, що Центросоюз став одним із найбільших експортерів яєць у Польщі. Тижневий продаж за кордон, здійснюваний цією українською кооперативною організацією, сягав 8-10 вагонів (вагон – 100 скриньок; скринька – 24 копи; копа – 60 штук). В 1932 році І. Мартюк відправився у тривале закордонне відрядження з метою налагодження економічних зв'язків для експорту яєць. Він також приймав делегації кооператорів із Чехословаччини, Литви, Болгарії, які вивчали досвід роботи українців.

У 1932 році в Польщі було утворено єдиний союз експортерів яєць «Звекс» («звйонзек експортерув»). У цій фірмі більшість складала львів'яни, оскільки 70 % всіх яєць, що експортувалися Польщею, походили зі львівського регіону. І. Мартюка обрали співголовою «Звексу».

Напередодні Другої світової війни одним із найбільш прибуткових підприємств Центросоюзу став відділ заморожування яєць, ініціатором створення якого був І. Мартюк. Йому вдалося налагодити комерційні зв'язки з англійськими пекарнями та макаронними фабриками. Завдяки діяльності І. Мартюка у 1938 році Центросоюз продав на європейських ринках 152 тонни яєць. Коли ж у цьому році стала відчуватися перенасиченість європейських ринків товаром, він зумів налагодити необхідні зв'язки й організував збут яєць за океан. Першою заокеанською країною, в яку Центросоюз розпочав збут, стала Аргентина⁴⁴.

Мобілізований як офіцер до австрійської армії Карл Коберський (1890-1940) добився переведення до українських частин і брав активну участь у визвольній боротьбі. Після евакуації армії УНР за Збруч опинився в Чехословаччині, де одразу долучився до кооперативного руху. Як високоосвічена людина з великим життєвим досвідом сприймав кооперацію насамперед крізь призму того, якою мірою вона забезпечувала економічне піднесення українського народу, створювала міцний фундамент для політичного та культурного розвитку.

Однією з підвалин кооперативної ідеї К. Коберський вважав любов до ближнього. Проте альтруїзм як самозречення в інтересах слабших має великий недолік: він спричиняє у слабких ще більшу слабкість, позаяк вони сподіваються на допомогу тих, хто їм співчуває. «Можна сказати, – зазначав К. Коберський, – що з ідеї любови ближнього кооперація засвоїла співчуття, однак тільки до такої людини, яка не опускається на дно, а бореться зі злиднями і в цій боротьбі шукає опори в гурті, солідаризмі»⁴⁵.

К. Коберський критично дивиться на ту минулу добу, коли під «національною роботою» розумілася

пропаганда високих, але доволі абстрактних ідеалів, а виховання мас мало переважно гуманістично-етнографічний характер. «Нація не стане нацією, якщо із стадії абстрактних ідеалів не перейде в стадію організації своїх матеріальних сил, себто в першу чергу не подбає про хліб насущний для цілої маси своїх членів»⁴⁶.

У той же час К. Коберський бачив у кооперації не лише інструмент, із допомогою якого можна підвищити матеріальний добробут населення, а й засіб, що в умовах бездержавності сприятиме піднесенню громадської активності та культурного рівня українського народу. «Взагалі правдиві, ідейні кооператори, – зазначав він, – ніколи не думають, що їх робота кінчиться в крамниці чи кооперативній касі, молочарні або фабрики. Це не остаточна ціль, а тільки засіб до цілі. Правдива ціль – повне, а не лише господарське, а й освітнє, моральне та громадське піднесення народу на вищі щаблі цивілізації і культури»⁴⁷.

Важливою засадою кооперативного руху, якої дотримувався К. Коберський, була опора на власні сили. Навіть ті кооперативні кола, які допускали можливість контролю держави, переконувалися, що немає більш хибного шляху, ніж цей. Все, що побудоване не на власних силах, не має твердого ґрунту під ногами і руйнується, як тільки захитається опора.

Організоване, вміле господарювання було для К. Коберського основним чинником успішного існування кооперації. Саме тому він не радив зловживати гаслом «свій до свого по своє». «Треба давати добрий товар і добру ціну. Тоді матимемо право послугуватися тим кличем»⁴⁸.

Працюючи у 1928-1939 роках редактором «Кооперативної республіки», К. Коберський майже в кожному номері публікував власні статті, присвячені кооперації, вміщував переклади найвизначніших представників кооперативної думки – М. Тугана-Барановського, В. Тотоміанца, Ш. Жіда, Д. Ворбаса, Ж. Фоке, Г. Мея, Д. Рассела та ін., популяризував економічні ідеї на сторінках часописів «Громадський голос» та «Проти хвилі»⁴⁹.

З Українською Галицькою Армією перейшов ріку Збруч Євген Храпливий (1898-1949). Там потрапив у польський полон, його було ув'язнено в табір у Стшалкові. Після звільнення поїхав до Тернополя, а звідти – до Відня, де завершив навчання в Академії зовнішньої торгівлі і 23 лютого 1924 року отримав диплом інженера-агронома.

У квітні 1925 року Є. Храпливий почав працювати у Ревізійному союзі українських кооперативів: спочатку референтом, а потім інспектором-ревізором молочарської кооперації. На цій посаді він перебував до початку 1928 року. За цей час написав такі праці, як «Основи кооперативного молочарства» та «Молочарське книговодство». У 1926 році Є. Храпливий ініціював видання фахового журналу «Українське молочарство», а пізніше «Кооперативне молочарство», як додаток до «Господарсько-кооперативного часопису». Останній він редагував із 1928 до 1934 року. Згодом редагував двотижневик «Сільський господар», «Календар «Сільський господар», де публікував власні праці: «Про завдання «Сільського господаря», «Наші осяги у хліборобському вишколі молоді і його дальші завдання» та ін.

Обійнявши в 1928 році посаду головного директора товариства «Сільський господар», Є. Храпливий організував нову систему громадської агрономії, яка ставила собі за мету перебудувати західноукраїнське село за зразком сіл Данії та Німеччини. На думку Є. Храпливого, всі повинні зрозуміти, що «справа суспільної агрономії... є завдання не спеціально якогось одного товариства чи одної якоїсь групи людей, а є справою основною загальнонаціональною, без якої не можна навіть думати про відродження нашого села теж в інших напрямках»⁵⁰. За даними Є. Храпливого, на західних землях було лише 50 агрономів, тоді як у Чехословаччині 1 200. У Чехословаччині на одного інженера-агронома припадало 4 400 хліборобів; у Західній Україні – 120 000⁵¹.

Є. Храпливий організував науковий журнал «Український агрономічний вісник», співпрацював із «Українською загальною енциклопедією», готував до друку «Українську сільськогосподарську енциклопедію».

Важливу увагу приділяв Є. Храпливий сільськогосподарському шкільництву. У 1928 році при товаристві «Сільський господар» було створено секцію сільськогосподарського шкільництва. У 1935 році хліборобський вишкіл молоді поширювався на всю Галичину й Волинь. За рішенням головної секції вишколу почав виходити часопис «Хліборобська молодь», редактором якого теж став Є. Храпливий.

У 1940 році Є. Храпливий опублікував працю «Як працювати у хліборобському вишколі молоді». «Хліборобський вишкіл молоді», – записано у вступному слові, – це об'єднання молоді при господарсько-

му товаристві «Сільський господар», що поставило собі завдання вишколити хліборобську молодь на добрих громадян і поступових господарів»⁵². В еміграції Є. Храпливий працював на посаді професора сільськогосподарської економії в Українському технічно-господарському інституті в Регенсбурзі та читав лекції з кооперації в Українському вільному університеті у Мюнхені.

На початку Першої світової війни зголосився добровольцем до Легіону Українських Січових Стрільців у Перемишлі Михайло Хронов'ят (1894-1981). Невдовзі зарекомендував себе вмілим та старанним вояком і був призначений інструктором. Прискорений наступ російських військ відрізав його від УСС, і той потрапив на службу в австрійський полк. Виявивши здібності, був відправлений на навчання у старшинську школу в Безінгу, яку закінчив із відзнакою.

В травні 1915 році М. Хронов'ят як командир чоти брав участь у боях за Перемишль. Під його командуванням чота у рукопашному бою здобула село Пралківці, захопивши 200 полонених і 12 кулеметів російської армії. За хоробрість командира чоти було нагороджено золотою медаллю і підвищено у військовому званні. Вже у ранзі командира сотні М. Хронов'ята перевели на італійський фронт.

Лише у березні 1918 року йому знову довелося опинитися в Україні: у складі австрійської військової місії капітана генштабу Кватерніка. М. Хронов'ята було відряджено до Володимира-Волинського на посаду інструктора української дивізії «Сірожупанників», яка формувалася у цьому місті з полонених українців, колишніх солдатів російської армії.

На момент листопадового зриву 1918 року М. Хронов'ят перебував у відпустці в рідному селі. Довідавшись про національну революцію, український офіцер із власної ініціативи організував курінь УГА і вступив у бій з польськими військами в районі Нижанкович.

З 27 листопада 1918 року і до 15 травня 1919 року сотник М. Хронов'ят перебував на посаді коменданта Запасного куреня УСС і керівника Старшинської школи УГА у Самборі. При відступі УГА з цих місць сформував окремий Самбірський курінь, який увійшов до складу III корпусу генерала А. Кравса. Про організаційний досвід і вміння М. Хронов'ята свідчить те, що під час Чортківської офензиви, вже у ранзі командира окремого Самбірського куреня, він отримав від командування подяку за «найкращу частину» УГА.

Пройшовши з Галицькою армією весь бойовий шлях, в 1920 році М. Хронов'ят у складі групи генерала А. Кравса перетнув Чехословацький кордон і був інтернований у таборі Ліберці, а згодом – у Йозефові. В 1921 році, після звільнення з табору для інтернованих, двадцятисемирічний ветеран імперіалістичної війни та Української національної революції змагав поступив вчитися на агронома до Вищої технічної школи у Празі (1921-1926 роки). Він був твердо переконаний, що боротьба за незалежність України не закінчена, але тепер треба буде проводити її іншими методами – плекати економічну міць нації⁵³.

У 1926 році М. Хронов'ят повернувся в Галичину й обійняв посаду заступника голови організаційного відділу «Маслосоюзу», згодом він увійшов до складу дирекції. За словами І. Витановича, М. Хронов'ят – «добрий вояк, не раз відзначений за бойову відвагу, добрий руховик чеської сокільської школи, людина з почуттям гумору, – він і в організаційній праці об'єднаного кооперативного молочарства любив вояцький підхід. Його інструкції, пояснення, навіть поради були авторитетні, рішучі, часом переплітані дотепами. Але кожний знав, що жартів не буде, коли робота не буде точно й совісно виконана. Цей підхід подобався працівникам, здебільшого колишнім комбатантам. Дир. Хронов'ят умів їх переконувати; коли ж, бувало, «кричав і командував», то всі добре бачили й знали, що він «свій» і що за рівночасно причасною усмішкою приховувалася така вдача, що «любить порядок» і нікому кривди, неправди не вчинить»⁵⁴.

Як фаховий агроном М. Хронов'ят краще, ніж інші працівники «Маслосоюзу», розумів, що розвиток кооперативного молочарства залежить від якості годівлі худоби, якості кормів, стану пасовиськ і сіножатей. У той час на західноукраїнських землях площа пасовиськ і сінокосів займала 20 %, в Німеччині – лише 16,3 %, у Чехословаччині – 18,4 %, Данії – 12,8 %. Тим часом на 1 кв. км сільськогосподарської площі в Данії припадало 62 корови, в Чехословаччині – 31,3, в Німеччині – 36,3, на західноукраїнських землях – усього 19 корів. За підрахунками М. Хронов'ята, у міжвоєнний період у Західній Україні було 1 406 400 дійних корів і 467 550 овець. Навіть при низьких надоях молока від однієї корови (до 1 200 літрів) 1 400 тисяч корів давали 1 680 млн. літрів молока. Якщо половину цієї продукції споживало сільське населення, то з іншої половини можна було зробити 33 600 тонн масла, а від названої

кількості овець отримати 1 млн. кг бринзи. Правда, для виробництва такої кількості молочної продукції необхідно було збудувати 150 великих парових молочарень і 10 бринзарень⁵⁵.

З 1928 року М. Хронов'ят став керівником Молочарської школи, з 1937 року його призначили одним із директорів «Маслосоюзу».

Серед сподвижників української кооперативної ідеї, хто активно боровся за творення української державності, – визначний учений у галузі хімії й технології нафти, громадсько-політичний та освітній діяч Роман Сас Залозецький (1861-1918). Його великою заслугою стало створення у Львові 5 жовтня 1911 року дворічної Торговельної школи – єдиного спеціалізованого україномовного приватного навчального закладу, метою якого була підготовка фахівців для ведення кооперативних спілок або приватних торговельно-промислових підприємств. За словами історика С. Шаха, «Р. Залозецький поставив торговельну справу на твердих основах, оформив її перед шкільною владою та завдяки особистому авторитетові позискав для неї довір'я з боку українського громадянства»⁵⁶.

Школа відновила роботу лише 15 вересня 1915 року. Її керівниками були О. Скрентович, А. Березовський, а з вересня 1917 року – визначний кооперативний діяч Д. Коренець.

У 1917-1918 роках Р. Залозецький виконував обов'язки голови товариства «Сільський господар». Саме в цей час він вирішив сформулювати свій погляд на розв'язання земельного питання в Україні. Зусиллями видавництва УНР у Відні була видана його праця «Земельна реформа в Україні», датована 1918 роком. Вона становить неабиякий інтерес, а окремі її положення не втратили актуальності і донині.

Р. Залозецький назвав дві основні причини занепаду сільської господарки. Перша – зосередження більшості земельних угідь у руках купки великих власників, малоземельність або безземельність більшості селян і друга – низький культурний та освітній рівень населення, що гальмував розвиток духовних і матеріальних сил суспільства. Саме такі причини призвели, на думку вченого, до революції в Росії 1905-1907 років, яку він назвав аграрною, або «хлопською» революцією».

Підсумовуючи детальний аналіз земельної реформи в Україні, Р. Залозецький зробив такі висновки:

1. Метою земельної реформи є створення міцного селянського стану, здатного підвищити продуктивність виробництва і забезпечити зростання добробуту народу.
2. Земля повинна бути у приватній власності тих, хто її обробляє.
3. Україна має найкращі можливості не тільки до продукування харчових продуктів, а й до розширення виробництва сировини для промисловості, зокрема цукрової.
4. Селянські господарства повинні освоїти нові, прогресивні сорти збіжжя, вирощувати расову худобу, коней, свиней, овець, кіз та дрібну птицю.
5. У сільському господарстві потрібно широко використовувати досягнення науки.
6. Суспільне провалля між паном і мужиком повинно зникнути. Земля від неукраїнського магната має перейти до українського селянина.
7. Замість далекосяжних проблем перебудови суспільного ладу потрібна підтримка держави як у політичному, так і в національному сенсі, підтримка публічної влади, а не розкитування її закликами ліквідувати приватну власність на землю⁵⁷. Після підписання у 1918 році Берестейського мирного договору між Україною і центральними державами Р. Залозецький виїхав до Києва як член австрійсько-угорської господарської місії. Тут він пробув декілька тижнів і своїми знаннями та досвідом допомагав українському урядові.

За словами К. Левицького, «Роман Залозецький належав у нас до громадян найбільшої культури і широкого знання та національної характерності»⁵⁸.

Відчуваючи гостру потребу в фахових знаннях із кооперації, Денис Коренець (1875-1946), незважаючи на воєнні дії, вивчав особливості, досвід і досягнення кооперації в різних країнах Європи. Так, подорожуючи у липні 1914 року Європою, він побував у Бельгії, де ознайомився з розвитком споживчої кооперації. Найбільше його зацікавила специфіка сільськогосподарської кооперації в Данії, що вирізнялася передусім сприятливим характером господарства країни, спеціалізацією на експорті м'ясних та молочних продуктів, розвиненим хліборобством, а тому могла стати зразком для української сільськогосподарської кооперації. Опинившись в еміграції у Відні (1914-1915 роки), Д. Коренець відразу залучився до роботи Допомогового комітету та інших організацій, поглиблював теоретичні знання про кооперацію,

вивчаючи праці німецьких теоретиків, зокрема Г. Мюллера, Г. Шульце, Ф. Райффайзена. Крайовий союз ревізійних українських господарських товаришень позичкових, торговельних і промислових кооперативів у Львові відкрив на еміграції тримісячний кооперативний курс, одним із організаторів якого був Д. Коренець.

Розуміючи значення кооперації, комерції, підприємства для господарського життя народу в тогочасному світі, Д. Коренець разом із К. Коберським, О. Луцьким, Ю. Павликовським приступив до розбудови українського професійного шкільництва цього профілю. Будучи з 1917 року директором Торгівельної школи товариства «Просвіта» у Львові, він реорганізував її 1924 році у середню школу, наситивши навчальні плани більшою кількістю предметів, потрібних випускникам у майбутній практичній діяльності, запровадив випускні іспити, проходження практики, працевлаштування.

При школі Д. Коренець створив однорічний курс для абітурієнтів (1920 рік) і вищий кооперативний курс як єдиний навчально-виробничий комплекс із підготовки спеціалістів для українських економічно-господарських інституцій. Згідно з навчальними планами і програмами на курсах вивчали політичну економію, господарську географію, історію і теорію кооперації, організацію торговельних і кооперативних підприємств, право, товарознавство та інші дисципліни. Слухачі факультативно студіювали французьку та англійську мови, навчалися машинопису і стенографії. За взірцем вищої школи проводилися заняття-семінари, що три місяці курсанти складали колоквіум із усіх предметів, а наприкінці курсу – головний іспит при комісії. Вони спеціалізувалися у трьох напрямках (господарсько-споживчому, кредитному, молочарському), проходили обов'язкову практику в кооперативах. Навчальний план у школі й на курсах був побудований так, що забезпечував безперервну і ступеневу підготовку фахівців. Бажаючі могли отримати потрібний рівень освіти відповідно до власних потреб, практики чи подальшого навчання⁵⁹.

Кровопротитні бої Першої світової війни спустошували Східну Галичину. Її населення почергово тероризували польсько-австрійська адміністрація, австро-угорські та російські війська. Вони безпідставно звинувачували українців у «зраді», відсилали їх у концентраційні табори, чинили над ними судові розправи.

Воєнне лихоліття призвело до занепаду діяльності кооперативних організацій Стрийщини. В особливо тяжкому становищі опинилася молочарська кооперація краю. Матеріальні втрати (знищені приміщення, технічний інвентар) доповнювалися різким скороченням громадського поголів'я худоби, яке було основою діяльності молочарських кооперативів. І лише з початком Національної революції українського народу активізувалося життя краю.

Як і інші визначні громадсько-політичні та культурні діячі Галичини, відомий диригент і композитор Остап Нижанківський (1863-1919) шукав шляхи порятунку простого люду від голоду і злиднів. Один із економічних засобів такого порятунку він вбачав у розвитку кооперації, зокрема кооперативного молочарства. Саме О. Нижанківського вважають «батьком» молочарської справи на Стрийщині. Правда, І. Витанович зауважив, що О. Нижанківський саме під впливом Є. Олесницького прийняв рішення «сховати на час диригентську батуту до футляра й замінити її молочарською кружлівкою». Про себе ж він говорив: «Я в першу чергу священик, потім молочар, а у вільних хвиликах музикант»⁶⁰.

1 жовтня 1904 року в селі Завадові О. Нижанківський створив першу молочарську спілку. Через кілька місяців подібні спілки виникли в Голобутові та Угерську, в селах Лисятичі, Братківці, Жулин, Семигинів, Дашава, Добряни. 7 вересня 1905 року в Стрию було засновано Союз руських (українських) молочарських спілок, який очолив О. Нижанківський. 26 вересня 1907 року Союз руських молочарських спілок із відділу стрийської філії товариства «Просвіта» перетворився на самостійну статутну організацію – Крайовий союз господарсько-молочарський.

В першому десятиріччі ХХ ст. союз успішно торгував у межах Австро-Угорщини, вивозив продукцію за кордон. Кількість молочарень збільшилася до 100, селяни здавали до 7,5 млн. літрів молока. Молочарські спілки виробляли до 300 т масла на рік⁶¹.

Священик і композитор Остап Нижанківський як високоавторитетна людина став фактично політичним провідником Стрийщини. Подих близької волі, надії на відродження власної держави мобілізували український народ. О. Нижанківського було обрано повітовим комісаром ЗУНР. Проте це не могло подобитися польським шовіністам, які 22 травня 1919 року його вбили.

Лідером кооперативного руху на Стрийщині був Євген Олесницький (1860-1917). З перших днів війни він виїхав до Відня; активно включився в українське політичне життя. 6 жовтня 1914 року уклав

протест проти дій російської влади у Галичині: «Перед цілою Європою, перед цілим цивілізованим світом урочистий протест проти сих ганебних актів насильства Росії, котрі б'ють по лиці найпримітивніші основи етики та цивілізації, незгідних з поняттям правової держави, що в найвищій степені ломлять підстави міжнародного права»⁶². Протест був ухвалений українським парламентським представництвом і оприлюднений за підписом К. Левицького, Ю. Романчука та Є. Олесницького.

30 квітня 1915 року українські політичні партії підписали статут Загальної Української Ради, що взяла на себе функції репрезентації всього українського населення під час війни. Є. Олесницький увійшов до ЗУР як представник УНДП. Головою ЗУР, як уже відзначалося, було обрано К. Левицького, а Є. Олесницький у вересні 1915 року став його заступником. Після уконституювання ЗУР її депутація представила австрійському прем'єрові К. Штюрку укладену Є. Олесницьким доповідну записку про поділ Галичини на українську і польську частини. У листопаді 1915 року ЗУР подала уряду меморандум, в якому містилася вимога заснувати у Львові український університет. Документ підписали Є. Олесницький, К. Левицький та В. Темницький.

Під час війни у Відні навколо Є. Олесницького гуртувалися представники кооперативних товариств. Він залишався головою товариства «Сільський господар», розробляв документи про економічний стан українського населення та військові втрати, проекти рятункових акцій, був одним з ініціаторів створення комісії з питань відбудови українських осель.

І. Витанович виявив в архіві Наукового товариства імені Шевченка написані Є. Олесницьким чернетки з планами відновлення системи української кооперації після закінчення війни. На жаль, здійснити задумане йому не вдалося. У нього різко погіршилося здоров'я, і 26 жовтня 1917 року Є. Олесницький відійшов у кращі світи⁶³.

Високий патріотизм і людинолюбство проявив під час Першої світової війни ще один представник Стрийщини о. Лев Горалевич (1859-1920). Він не залишив напризволяще свою парохію і створені ним кооперативи, хоча йому як визначному діячеві національної орієнтації у час російської окупації Галичини загрожувала небезпека. За спогадами сучасників, Л. Горалевич «вперто і явно обстоював перед московським наїзником права українського народу і греко-католицької церкви», а в період визвольної боротьби та українсько-польської війни їздив по селах на віча, знайомив селян із тодішньою політичною ситуацією, агітував за підтримку ЗУНР та вступ до Української Галицької Армії⁶⁴.

3 1914 року Л. Горалевич вів щоденникові записи, з яких довідуємося, зокрема, про те, що світової війни він надавав епохального значення й вірив, що вона воскресить Українську державу, а проголошення державності на Західноукраїнських землях зустрів зі сльозами на очах. «Великий! Великий, славний день 1 листопада 1918 р.! Вві сні не виснити, в мріях не виміряти славнішого, кращого дня..., – записав він тоді у своєму щоденнику. – Великий еси господи! Слава Тобі, що дозволив мені недостойному дожити так великої чудової радісної днини. Боже, слава Тобі! Хай скінчиться неволя нашого народу, наше пониження»⁶⁵.

Л. Горалевич усвідомлював велике значення ЗУНР: «Як би там не було, але все ж це радісний історичний факт, що наша Західна Українська Республіка існує вже півроку, – нотує він свої думки 27 квітня 1919 р. – Це вже великого значення факт в нашій історії. Не мож над ним перейти до дневного порядку! Ніякий ворог цього факту не заперечить!»⁶⁶.

У перших рядах борців за волю України були й лідери кооперації Рогатинщини. Вісімнадцятирічним юнаком добровільно зголосився до січових стрільців Іван Поритко (1895-1980). Його зачислили до сотні Осипа Будзиновського, в якій було немало гімназистів із Рогатина. Разом з ними пройшов довгий бойовий шлях, виявив героїзм під час карпатського періоду війни, вміло виконував роль провідника стрілецьких стеж у гірських умовах, не раз рятував їх від оточення. У 1916-1918 роках був інструктором військової справи для молодого поповнення українського війська. Дослужився до старшинських чинів: підхорунжого, чотаря і поручика. З моменту проголошення ЗУНР вступив до лав УГА і воював за звільнення Львова. Побував у походах на сході України. Після поразки Національної революції потрапив до польського полону, згодом вступив на курси Вищої торгівельно-експортної школи у Відні. Одержав економічну освіту у Львові й активно займався кооперативною діяльністю⁶⁷.

У 1923 році І. Поритко разом із С. Кузиком, П. Бігусом та іншими активістами засновують в Рогатині Повітовий союз кооперативів. Головою надзірної ради обрали о. С. Городецького, начальним директо-

ром – С. Кузика, а його заступником – І. Поритка. Перші кроки ПСК виявилися важкими. Сільські кооперативи були настільки бідні, що не могли вкласти жодних коштів у загальний розвиток кооперативної торгівлі. Та завдяки самовідданій праці ПСК упродовж двох-трьох років вдалося налагодити кооперативну торгівлю і досягти значних успіхів. Якщо у 1923 році в повіті налічувалося майже 20 кооперативів, то у 1927 році їх мережа охопила всі села. В центрі повіту, місті Рогатині, було побудовано триповерховий будинок ПСК із великим магазином, здано в експлуатацію басейн для вапнування яєць, що десятками вагонів експортувалися за кордон.

У 1930 році ПСК змінив назву і статус на ОСК – Окружний союз кооперативів в Рогатині. До рогатинського Союзу приєдналися повітові союзи Галича, Перемишлян та Ходорова. В 1936 році ОПСК очолив І. Поритко. Його обрали головою філії «Сільського господаря», членом декількох надзірних рад кооперативних централей у Львові, до складу дирекції Українбанку. Під орудою І. Поритка міцніла повітова кооперація, зростав експорт сільськогосподарських продуктів, зокрема в Німеччину і Чехословаччину. ОПСК надавав допомогу Рогатинській гімназії, сільським школам, товариству «Просвіта»⁶⁸.

Рогатинця Миколу Капусту (1883-1960) мобілізували як офіцера запасу. Та служба не була тривалою. Майже одразу він потрапив на фронт, де отримав тяжке поранення, втратив око. У 1918 році вступив до лав Української Галицької Армії й пройшов із нею увесь шлях визвольної боротьби, дивом уникнувши розстрілу в більшовицькому концтаборі Кожухові (під Москвою). Повернувшись на початку 1921 року до Львова, М. Капуста приступив до праці в українських кооперативних установах, які були зруйновані війною. У статті «Дві призабуті посестри в кооперативній родині» він згадував: «В повоєнних часах, коли матеріалізм загрожував майже всім здобуткам духовної культури; коли серед придушених криків зубожілого населення шаліла на румовищах світової війни щораз то більша жаждоба зиску; коли «побідники» призабули на вчорашню свою роллю «побіжденного»; коли особливо на українських землях по цей бік греблі життєва нужда визирала майже з кожного віконця селянина чи робітника – тоді все ж таки дався чути проймаючий голос, взиваючий до самопомоги і оборони. Тим голосом був заклик до кооперативного гуртування»⁶⁹.

М. Капуста навів дані, що свідчили про те, як швидко зростала кількість кооперативних товариств після війни. Так, наприкінці 1921 року їх нараховувалося 647, у 1922 році – 729, 1923 році – 1 141, 1924 році – 1 315, 1925 році – 1 590; 1926 році – 1 940⁷⁰.

Виступаючи здебільшого практиком кооперації, М. Капуста у своїх публіцистичних працях робив наголос на конкретних проблемах кооперативного руху. Так, у 1929 році в 1-2 числах журналу «Кооперативна республіка» була опублікована його стаття «Життєздатність і самовистарчальність кооперативних установ», яка ґрунтувалася на значному статистичному матеріалі. Організаторський хист, уміння наводити лад у господарстві та фінансах громадських установ високо оцінив директор «Маслосоюзу» А. Палій: «Пригадуємо собі його з засідання Ради Президії РСУК у Львові, де він реферував ревізійні звіти, завжди серйозний, але бадьорий і життєрадісний... кожне слово його було добре продумане, а цифри непомильні, то було ходяче сумління й дуже шановані його внески помагали при евентуальній санації недомагань»⁷¹.

Зазначимо, що М. Капуста більше 30 років чесно виконував обов'язки ревізора, виховав плеяду молодих фахівців, які гідно продовжували традиції української кооперації.

Достойне місце серед галицьких кооператорів, що активно боролися за здобуття незалежності України, займали такі неординарні постаті серед жіноцтва, як Олена Степанів, Ольга Бачинська та Костянтина Малицька.

О. Степанів-Дашкевич (1892-1963) – легендарна військова і громадська діячка, педагог, учений, зробила також вагомий внесок у розвиток українського кооперативного руху. На початку 1914 року вона очолила жіночу чоту (33 особи) організації «Січові Стрільці II». «Ми вчилися військових вправ піхотинця, стрільання з кріса Мавзера, перев'язки і догляд ранених, – напише згодом О. Степанів. – Вечером відбувалися для всіх виклади з області українських визвольних змагань, світових революційних рухів і економії»⁷².

Жіноча чота під орудою О. Степанів складала присягу на Кайзервальді (сьогодні – Шевченківський гай) поблизу станції Львів-Личаків. На червневому сокільсько-січовому з'їзді 1914 року жіноча чота брала участь у своїх одностроях зеленого кольору, що склалися з фланелевої сорочки, вовняної спіднички і шитого зеленого капелюха⁷³.

Коли 1 серпня 1914 року почалася Перша світова війна, більшість молоді, що входили до парамілітарних організацій «Січові Стрільці» (старшинського) і «Січові Стрільці II» (звичайні), добровільно вступили до армії, щоб боротися за незалежну Україну. За словами Льва Шанковського, Українські Січові Стрільці були першими українськими частинами на бойовищах Східної Європи після Полтави 1709 року, вони мали велике значення для відновлення військових традицій, для зростання українського націоналізму, створення військового словникарства, термінології, військового фольклору, для устійнення форми українського однострою (мазепинка). Пам'ять про УСС і досі жива в українському народі як живий символ УСС – «червона калина», пісня УСС і традиція елітарної частини української армії⁷⁴.

Щоб організувати легіон УСС, вже 2 серпня 1914 року усі політичні партії Галичини створили Головну Українську Раду (ГУР) під орудою К. Левицького. Було організовано орган безпосереднього керівництва організацією УСС – Українську Бойову Управу (УБУ) під керівництвом К. Трильовського – відомого функціонера «Січей». Водночас УБУ мала виступати верховною владою майбутньої військової одиниці – легіону УСС у складі австрійської армії.

На заклик ГУР і УБУ відгукнулися молоді й старші національно свідомі представники галицького українства. Серед них була О. Степанів. Незважаючи на різні перешкоди, вона разом з братом Ананієм прибула поїздом із Золочева до Львова. Брат пішов у регулярні війська Австрії, сестра – в легіон УСС. О. Степанів була приписана до I куреня УСС, склала присягу в Стрию. Згодом вона стала хорунжою і отримала нагороду – срібну медаль «За хоробрість».

Віденська і львівська преса широко висвітлювали героїзм стрілецького війська, зокрема О. Степанів. Битва на Маківці додала бойового досвіду Січовим Стрільцям, що пригодився під час перебігу подальших подій, особливо коли вони влилися в Українську Галицьку Армію. Це вже була елітна частина УГА. Тут знайшлося місце хорунжій УСС Олені Степанів⁷⁵.

Січова спільнота створила поетичні рядки про кровопролитну січу на горі Маківці. Ці рядки присвячені славній Олені Степанівні.

Пристап Степанівної в Карпатах

*Коло Тухлі славні гори,
Порослі лісами;
Там вороги три місяці
Крились перед нами.*

*Гора Чирак і Маківка
Повік не забуді, –
Там Соколи боролися
І Січи невгнуті.*

*Там-то пристапом до бою
Ішла Степанівна;
Не знайдеться у Європі
Дівчина їй рівна!*

*Там крилися три місяці,
Лялась кров невинна
І згадати історія
Ті гори повинна.*

*Іде сміло, в руках зброя,
Панна, як лелія:
«Ідім вперед, стрільці мої,
На вас вся надія.*

*Ідім сміло в бій завзятий,
То рідна земляця!
Перед нами – ось дивіться,
Як москаль валиться!»⁷⁶*

Наступні бої після Маківки УСС провели під Болеховим, Галичем, селами Завадовим і Семиківця-ми на тернопільському Поділлі. Цілий рік – із літа 1915 до середини 1916 року – стрільці перебували у позиційних боях над Стрипою. У серпневих боях 1916 року поблизу Бережан на горі Лисоня легіон УСС зазнав великих втрат (залишилося близько 500 вояків), але і ворог теж був досить потріпанним.

Але свідком і учасницею цих віхових дат УСС О. Степанів не стала. 31 травня 1915 року вона опинилася у російському полоні. В житті героїні Першої світової війни О. Степанів відбувся перелом: дворічна ізоляція у далекому Ташкенті, де існувало три табори для полонених офіцерів (близько 120 осіб). О. Степанів помістили спочатку в табір при казармах четвертого, згодом – п'ятого піхотного полку в окрему сиру кімнату у підвір'ї. Там вона пробула 19 місяців (до середини 1916 року)⁷⁷.

Разом із іншими українськими полоненими О. Степанів брала активну участь в українізації життя Ташкента – навчала пісень, шила синьо-жовті прапори, готувала шевченківський вечір, організовувала курси з вивчення української мови, літератури та історії, створила Український національний фонд, познайомила українську громаду з текстом Універсалу Української Центральної Ради. До голови Української Центральної Ради М. Грушевського було надіслано листа з проханням безоплатно використати просвітньо-організаційний потенціал українців Ташкента на благо України.

Заходами німецької сестри милосердя графині Горн і полковника Пішеля О. Степанів визволили з полону. Вона прибула до Петербурга, а звідти через Фінляндію, Швецію, Німеччину, Австрію повернулася в Галичину.

На базі легіону УСС була утворена Українська Галицька Армія (УГА) – регулярна армія Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). О. Степанів вступила в УГА, їй присвоїли військове звання чотаря, згодом стала членом Бойової Управи УГА і як офіцер штабу окремої Золочівської (четвертої) бригади Української Галицької Армії, що постала з групи «Схід», брала участь у боях. Однак краще навчена польська армія Галлера змусила бригаду відступити.

У квітні 1919 року УГА налічувала 1 412 старшин і 52 200 вояків, озброєних 533 кулеметами, 188 польовими і 13 важкими гарматами. 6 червня 1919 року здобула важку перемогу над польським військом під Чортковом і перейшла у наступ (так звана Чортківська офензива). Армія воювала проти більшовицьких окупантів із кінця липня 1919 року, 30 серпня того ж року захопила Київ. У квітні 1920 року УГА була інтернована поляками і припинила існування. Бойовий шлях О. Степанів завершився восени 1919 року під Старокостянтиновим, коли вона захворіла на тиф і демобілізувалася. Як і багато інших представників західноукраїнської інтелігенції, з окупованої Галичини вона переїжджає до столиці колишньої імперії – Відня. 1919-1921 роки – це період навчання у Віденському університеті, після закінчення якого О. Степанів захистила дисертацію на тему «Розподіл і розвиток суспільства давньої Русі до половини XIII віку»⁷⁸.

У статті «Олена Степанівна», опублікованій 1919 року в часописі «Наша мета», О. Луцький згадував: «Я пізнав її як начальник штабу 4 бригади. Четар Степанів була тоді управителем штатної канцелярії. Не забуду як розумно, пильно і поважно виконувала свої обов'язки, як днями і ночами сиділа при телефоні, збирала боеві вісті, передавала накази. В яким ладі вела цілу велику канцелярію, як дні і ночі перебувала в дощі і холоді на гологірських, наприклад, полях, все одно тільки маючи на думці народню справу і славу бригади! Здісціплінована і все жадна відвічальної чим раз більшої праці, розуміла дисципліну гуртового воєнного діла і все уміла удержати потрібну такому ділові поважну, спокійну і надійну атмосферу. Ніколи не чув я від неї лихого слова про підчинених мені товаришів праці, а тим менше несправедливо»⁷⁹.

У кооперативному русі О. Степанів працювала з 1935 до 1939 року. Вона обіймала посаду референта організаційного відділу Ревізійного Союзу українських кооператорів, безпосередньо займалася організацією кооперативів здоров'я. На той час бюро союзу налічувало 100 працівників, із яких 22 працювали в організаційному відділі, 52 – у ревізійному, 23 – в адміністративному і 3 – у правничому.

Протягом 1935 року О. Степанів публікує в «Кооперативній республіці» низку статей на кооперативну тематику, зокрема «Рочдельські принципи» (Ч. 9), «Безпосередня співпраця рільничої кооперації зі споживчою на Мадярщині» (Ч. 11), рецензію на книгу Яна Брандайса «Підкарпатська Русь з точки зору сільського господарства» (Ч. 12).

Добре володіючи німецькою, французькою та англійською мовами, О. Степанів знайомить галичан з кооперативним рухом зарубіжних країн. У 1936 році в «Кооперативній республіці» вона опублікувала у перекладі статтю «Німецька споживча кооперація» (Ч. 1), статті І. Борбаса «Культурні цінності в кооперації» та «Кооперація – культурна еволюція» (Ч. 3).

Важливу роль відіграла О. Степанів в організації кооперативів здоров'я. У цій важливій справі вона спиралася на досвід європейських країн: Франції, Польщі, Югославії. У 1937 році вона опублікувала

працю «Кооперативи здоров'я, їх завдання, організація, історія». В цьому ж році у «Календарі українського кооператора на 1937» була вміщена стаття О. Степанів «Що треба знати про кооперативи здоров'я»; у «Господарсько-кооперативному часописі» – «Вишкіл допоміжного персоналу для «кооперативів здоров'я»; у «Кооперативній родині» – «Матері й батьки, дбайте за здоров'я своїх дітей!».

З ініціативи О. Степанів перший кооператив здоров'я було організовано в селі Ременіві, згодом у Боднаріві, Цеблові, Новому Селі, Угринові, Добрівлянах та інших селах⁸⁰.

До числа відомих кооперативних діячів, які брали активну участь в національно-визвольній боротьбі українців Галичини належить О. Бачинська (1875-1951). З початком Першої світової війни вона виїхала зі Стрия до австрійського міста Гмінд, куди її чоловіка призначили для роботи в управі переселенського табору. Тут подружжя цікавилася життям українських виселенців, збирало колекцію вишивок, яку експонувало на виставці у Відні 1915 року. Після війни О. Бачинська повернулася до Стрия, продовжила працю в Товаристві українських жінок, займалася збором коштів для воєнних сиріт. О. Бачинська була надзвичайно активною громадською діячкою, тому очолювати Товариство українських жінок у найтяжчий час (до 1920 року) доручили саме їй. Жіноче товариство опікувалося харчуванням Українських Січових Стрільців, збором білизни для поранених усусів, що лежали у стрийському лазареті, пограбованому російськими військами, доглядом за стрілецькими могилами, допомагало українським пораненим після польсько-української війни (1918-1919 рр.). Це була тяжка і відповідальна робота, посиljena тільки такої особистості, як О. Бачинська.

У 20-х роках О. Бачинська допомагала відбудовувати Стрийський окружний союз кооперативів «Українбанк» – колишню задаткову касу. Але найбільше праці вона вклала у відбудову української молочно-чарської кооперації. 25 березня 1924 року в Стрию вона одногосно була обрана до складу дирекції Крайового господарсько-молочарського союзу, яким вона разом із А. Мудриком та А. Палієм керувала до кінця 1939 року.

О. Бачинська стала ініціатором та організатором багатьох імпрез, виставок. Вона брала участь у першій (1909 року) та другій (1927 року) крайових хліборобських виставках, організувала в Стрию ремісничий кооператив «Труд», кравецьку робітню, директором якої тривалий час була.

О. Бачинська співпрацювала з такими товариствами, як: «Воля», «Рідна школа», «Просвіта», «Марійське товариство», «Церковне Братство», «Плай» та інші. Сучасники згадували, що з нею легко було працювати: ніколи не підводила, нічого не забувала, ніколи не запізнювалася, завжди була спокійна, усміхнена. А що задумувала – втілювала в життя⁸¹.

Творець системи кооперативного виховання К. Малицька (1872-1947), відчуваючи насування Першої світової війни, зініціювала створення фонду «На потреби України», що надав першу значну допомогу формуванням Українських Січових Стрільців. Вона також організувала санітарні курси, покликані підготувати студенток університету до медсестринської праці на випадок війни. Активна діяльність К. Малицької помітили російські власті. Зі вступом російської армії в Галичину К. Малицька разом із іншими політичними діячами була ув'язнена, а згодом заслана в Сибір, у село Пинчуга над Ангарою. До Львова вдалося повернутися лише 1920 року.

30-ті роки минули для К. Малицької під знаком активної співпраці з кооперативним рухом. З 1931 року Українське педагогічне товариство починає впроваджувати у шкільне навчання курс кооперації. У статті «Мої завваги про кооперацію в школі» (1932) К. Малицька зауважила: «Кооперація передовсім заціплює у дитині почуття лучности з її оточенням, а що за тим іде – почуття рівности всіх членів одної громади, рівних прав і обовязків для всіх, почуття солідарности й відповідальности одного за всіх, всіх за одного»⁸².

К. Малицька працює над підготовкою підручника з основ кооперації для народних шкіл, у 1938 році створює сценарій дитячого ранку «Рідний промисл», у якому проводиться думка, що кооперація – це та потужна сила, що приведе український народ до кращого життя. В тому ж році накладом Ревізійного союзу українських кооперативів з'явилася перша кооперативна читанка для дітей «В гурті краще». Вона закінчується оповіданням «Як діти ставили крамницю», в якій роз'яснено засади створення і діяльності найпростішого споживчого кооперативу.

У 1939 році виходить друком ще одна читанка «В єднанні сила», до якої увійшли вірші та проза К. Малицької. Письменниця також створює тексти «Пісні спілчанської молоді», «Пісні молодих коопе-

раторів», які були покладені на музику. Особливої популярності набула пісня «Хай вдарить до ясного сонця» на музику Іларіона-Євгена Гринецького⁸³.

З проголошенням загальної мобілізації в Австрії пішли на фронт більшість службовців РСУК. Після окупації Галичини російськими військами Омелян Сасвич (1862-1944) як глава виконавчої структури Ревізійного Союзу переїхав до Відня. В кінці 1915 року очолювана ним канцелярія РСУК повернулася до Львова. Головним помічником директора у цей період став ревізор І. Стернюк. Після звільнення Львова від російських військ О. Сасвич проводив постійні наради, на яких обговорювалися проблеми відновлення знищених під час війни кооперативних структур.

У роки воєнного лихоліття українські кооперативні організації хоч і намагалися зберегти свою самоорганізацію, допомагати населенню, але до сучасників дійшло про це обмаль інформації. Всі кооперативні часописи під час війни не виходили. Навіть у визначного історика української кооперації І. Витановича знаходимо про цей період дуже мало матеріалу. Тим ціннішою для нас є стаття О. Сасвича «Українська кооперація перед війною і в часі війни», в якій він писав: «Неприятель віднісся до українських кооператив дуже строго. З правила кооперативи мусіли, з дуже дрібними випадковими виїмками, застановити свою діяльність, перед небезпекою грабунку і пониження або спалення книг і документів. В деяких кооперативах понищено їх домівки та порозбивано залізні огнетревалі каси. Заходи українців на дозвіл продовжування діяльності кооператив мали своїм наслідком жандармські ревізії, опечатування льокалів, арештування, держання в тюрмі, а відтак вивоження людей до Росії»⁸⁴.

Характеризуючи стан української кооперації в роки війни, О. Сасвич зазначав, що статистичних даних про це не збереглося. Але діяльність українських кооперативів відобразилася на балансі Крайового союзу кредитового, який, за виключенням періоду російської окупації Львова, стабільно функціонував. Ці дані були О. Сасвичу доступними, адже він одночасно займав посаду директора Крайового союзу кредитового, вкладниками якого в роки війни виявилися виключно українські кооперативи різних видів. О. Сасвич вказував: на 1915 рік свою діяльність майже повністю відновила кредитна кооперація. Пояснювалося це тим, що члени кооперативів почали сплачувати позички і самі кредитні кооперативи отримали можливість сплачувати власні борги установам-кредиторам. Досить швидко відновила свою діяльність молочарська кооперація (Молочарський Союз на 1915 рік відновив діяльність 30 кооперативів), а також кооперативи закупівлі і продажу. Найгіршим становище було зі споживчими кооперативами. За даними О. Сасвича, матеріальні збитки цього виду кооперації на 1915 рік перевищували 50 %⁸⁵.

В червні 1920 року О. Сасвичу вдалося провести загальні збори виділу ради РСУК, на яких ухвалено рішення, направлене на відновлення господарської структури української кооперації⁸⁶. Він бере участь в організації Крайового комітету організації кооперативів (ККОК), у заснуванні в 1921 році «Господарсько-кооперативного часопису», який став одним із найпопулярніших економічних періодичних видань Галичини. В 1921-1924 роках О. Сасвич обіймає посаду одного з директорів Крайового союзу кредитового, на базі якого було сформовано Центральний Кооперативний банк «Крайовий союз кредитовий – Центробанк». Останній об'єднував сільську кредитну кооперацію райффазенівського типу і міську кредитну кооперацію (Українбанки). Очолив інституцію О. Сасвич, який залишався на цій посаді до 1939 року. Напередодні Другої світової війни членами Центробанку було 1 889 господарських організацій, в тому числі 1 732 кооперативи, що становило 47 % всіх тогочасних українських кооперативів Галичини⁸⁷.

Весь життєвий шлях О. Сасвича був пов'язаний із українським кооперативним рухом Галичини. Потужний господарник, він продемонстрував, що роль канцеляриста за умов чесного і самовідданого ставлення до своїх обов'язків має суттєвий позитивний вплив на розвиток як економічного, так і національно-культурного відродження нації.

Ентузіаст кооперативного будівництва Степан Баран (1879-1953), вітаючи українську революцію, в редакційній статті редагованій ним «Свободи» з радістю зазначав, що на російській Україні «падуть вже кайдани, що від смерти Богдана Хмельницького аж по наші дні давили наш нарід», ... що «від Збруча аж по Кавказ понесло свіжим подувом Свободи, і український нарід своїми домаганнями повної волі виріс наче з-під землі»⁸⁸.

22 листопада 1917 року С. Баран брав участь у роботі з'їзду Української національно-демократичної партії, який рішуче протестував проти ідеї віденських та берлінських політичних кіл приєднати Східну

Галичину до майбутньої Польської держави, вважаючи такий крок насильством «над цілим українським народом».

Разом із К. Левицьким, І. Кивелюком, о. Т. Войнаровським, Л. Цегельським, В. Бачинським, Я. Вітошинським, С. Голубовичем, В. Охримовичем, В. Панейком, Ю. Романчуком, Ю. Сочинським, о. О. Стефановичем С. Баран підписав звернення Народного комітету УНДП «До українського народу Галицької землі!» у зв'язку з підписанням Брестського мирного договору між УНР і Четвертим союзом. У ньому підкреслювалося: «Актом з дня 9 лютого с. р. піднісся на ступінь державної нації цілий український нарід – не лиш у межах Української Народної Республіки, але і скрізь та всюди, де б і не жив він поза межами її. Се акт – мало сказати – історичний: він в життю цілого українського народі епохальний»⁸⁹.

Разом із К. Левицьким С. Баран 12 липня 1918 року виступив на віче в Бурштині, заявивши про необхідність поділу Галичини на українську й польську частину і проведення земельної реформи. Земля, на його думку, за мирним викупом має перейти у руки місцевих селян, що дало би підставу для господарського розвитку українського народу в Галичині. Він сприяв розбудові підпільних осередків у краї для підготовки силового перебрання влади українцями в момент розпаду Австро-Угорської імперії, якщо не вдасться отримати її мирним шляхом.

Непересічні організаторські здібності, державне мислення С. Барана яскраво виявилися в організації Конституанти 18-19 жовтня 1918 року у Львові. Його було обрано членом тимчасового представницького органу майбутньої держави – Української національної ради (УНРади), на яку покладалося завдання перебрати владу в краї у свої руки, а також опрацювати Конституцію новоутвореної держави. С. Баран взяв також участь в підготовці Статуту УНРади та Маніфесту до народу Галицької землі.

С. Баран рішуче виступав за невідворотне утворення незалежної української держави на землях Австро-Угорщини та передчасність злуки з Наддніпрянською Україною, де панували, за його словами, гетьманський проросійський режим і німецька окупація. Серед чотирнадцяти державних секретарів – міністрів першого уряду Західноукраїнської Народної Республіки на ключову посаду міністра земельних справ було призначено саме його. Останній чітко усвідомлював величезну відповідальність за діяльність його відомства. В одній із своїх наукових праць з проблем землі він писав: «В історії кожного народу у корінні його існування є справа землеволодіння. Хто є паном землі, цей є паном країни»⁹⁰.

С. Баран розумів, що у важких політичних і соціально-економічних умовах єдиною рятівною силою для західноукраїнського селянства могла стати кооперація, яка мала значні успіхи ще в передвоєнний час. 9-10 червня 1921 року Крайовий Союз Ревізійний скликав у Львові перший Крайовий з'їзд українських кооперативів, на якому з основною доповіддю виступив С. Баран. Він зазначив, що основою праці у цій організації має бути стремління власними силами, без чужого диктату творити нові економічні вартості, вкрай потрібні для українського народу; пропонував проводити широку кооперативну пропаганду, організовувати систему кооперативної освіти, курси кооператорів-організаторів, створювати повітові кооперативні спілки, скликати наступний крайовий з'їзд кооперативів.

У другій половині 20-х – 30-х роках активна діяльність С. Барана простежується й на ниві банківської справи. У 1929 році він публікує працю «Тридцятиліття Українського банку кооперативного в Тернополі (1899-1929)», згодом стає членом правління Кооперативного банку у Львові, з 1935 року обіймає посаду секретаря надзірної ради. С. Баран гідно захищав українські інтереси в земельних справах, виконуючи обов'язки посла до Галицького сейму⁹¹.

Затяжна війна завдала великої шкоди господарському життю міста і краю. Проте кооперація швидко відновлювала свої позиції. Вже на початку вересня 1915 року у Львові розпочала свою діяльність Головна рада товариства «Сільський господар» під керівництвом його віце-президента о. крилошанина Тита Войнаровського. З ініціативи цього товариства у Львові було утворено Крайову централю відбудови. У липні 1916 року українські фінансові й господарські товариства Галичини за участю віденського будівельного товариства «Уніон» заснували у Львові на чолі з К. Левицьким Спілку для відбудови знищених війною громадських і приватних будівель. Проблеми відбудови українських економічних, культурних та інших інституцій міста обговорювалися також 12 березня 1917 року на Українському економічному з'їзді у Львові⁹².

Восени 1916 року населення Львова переживало голод. Не вистачало продуктів харчування, було введено карткову систему на хліб і молоко. Зросли ціни на товари першої необхідності. В 1917 році ціни

на житній хліб були майже в два, картоплю – в три, масло, сало і м'ясо – в п'ять разів вищі, ніж у 1913 році. Заробітки працюючих зменшувалися, закривалися підприємства, чисельність робітників внаслідок мобілізації зменшилася у кілька разів. Реальна заробітна платня за чотири роки війни знизилася у 2-3 рази, а реальні доходи сімей – ще більше⁹³. Небувалого розмаху набула спекуляція. У жовтні 1917 року на площі Ринок, перед ратушею, зібралася кількатисячна демонстрація львів'ян, які вимагали у міського управління забезпечити їх продуктами харчування, вигукували гасла: «Геть війну!», «Віддайте нам наших батьків і синів!»

21 лютого 1917 року у Львові відбулися масові збори українців, які висловили протест проти підтримки державами Антанти шовіністичної політики російського царату на українських землях⁹⁴. Особливим для львів'ян і населення краю був день 10 вересня 1917 року, коли повернувся з царського заслання митрополит Андрей Шептицький. На залізничному вокзалі його зустрічали тисячі львів'ян. Того ж дня у проповіді в церкві св. Юра він підкреслив: «Той поганський безбожний царат розсипався в порох, а нарід, що віками був пригноблений, якому відобрали віру і мову, встав, живе і глядить у крашу, ясну будучність. Я обіцяю Вам, що відтепер, по літах неволі у відзисканій свободі мої жертви і мою працю я лиш поглиблю і еще чистішими приносити буду»⁹⁵.

Представники кооперативних організацій взяли участь у великій українській маніфестації, що відбулася 3 березня 1918 року на Святоюрській горі. «Коли чоло походу дійшло на Ринок, – згадував К. Левицький, – кінець був ще на площі св. Юра». Віче на площі Ринок, яке згодом отримало назву Українські Народні Збори у Львові, прийняло резолюції, в яких вітало Берестейський мир, повернення Україні Холмщини і Підляшшя, стверджувалося право українського народу Галичини на свою державність у межах монархії, вітало Центральну Раду й уряд УНР.

Водночас недотримання австрійською стороною угоди, досягнутої на Брестських мирних переговорах на початку лютого 1918 року про приєднання до УНР Холмщини, Східної Галичини та Північної Буковини, спричинило антиавстрійські настрої не лише серед українських лідерів Галичини та Буковини, але й широкого загалу українців.

З наближенням краху Габсбурзької монархії українські депутати парламенту та крайових сеймів Галичини й Буковини в дусі «14 пунктів» президента США В. Вільсона дедалі рішучіше вимагали автономії, застерігаючи владу, що невиконання цих вимог приведе до приєднання українських земель Австро-Угорщини до Наддніпрянської України. У парламентській промові 4 жовтня 1918 року Є. Петрушевич заявив, що якщо українські землі не будуть виділені в окрему провінцію, то українські політичні діячі залишають за собою право «на з'єднання всіх українських земель у самостійну українську державу»⁹⁶.

Головним автором плану відбудови української кооперації після війни став наймолодший за віком член комісії Юліан Павликовський (1888-1949). Він глибоко вивчив досвід української кооперації періоду Української революції 1917-1921 років і узагальнив його в науковій праці «Будівництво, мета і праця кооперації на Великій Україні», опублікованій у Львові 1920 року. Саме ця наукова розробка стала теоретичним підґрунтям при оформленні практичної програми Крайового комітету організації кооперативів. Основою для відродження української кооперації Ю. Павликовський вважав товариство «Сільський господар»⁹⁷. У статуті «Під прапором самопомочи» він, зокрема, зазначав: «Важке економічне положення нашого рільника велить нам викресати всю силу, якою розпоряджає нація, щоби подати політичну руку загибаючому рільничому світові. Оборона економічних інтересів нашого рільництва рівняється – якщо глянути на суспільне уверстування нашого народу, – обороні самої нації. Близько дев'ять десятих нашого населення є тісно зв'язані з долею рільництва»⁹⁸.

Загалом у період Першої світової війни і Національної революції українське населення виявило несподівано високу моральну силу. В його середовищі формувався новий тип лідерів, свідомих своїх цілей, із ідеалістичною сміливістю, почуттям відповідальності за власні слова і вчинки, готовністю віддати життя за національну справу⁹⁹. Серед них значне місце займали українські кооперативні діячі.

Визначний дослідник Української національної революції Василь Кучабський визначив як сильні, так і слабкі сторони ЗУНР. Сильними вважав високий морально-психологічний стан народу Східної Галичини порівняно з польським, угорським, чеським народами (при тому, що галичани поступалися їм у цивілізаційному розвитку); здатність у складній геополітичній ситуації війни на два фронти – з поляками і з московськими більшовиками, за відсутності власного бюрократичного апарату і військового

досвіду, організувати державне життя; антисоціалістичну налаштованість галицького селянства і більшості політичних партій.

До слабких сторін зарахував незначний державотворчий досвід галицької інтелігенції, який виразно позначився на хибх діяльності Української Національної Ради та Є. Петрушевича. Це, зокрема, непродумане аграрне законодавство з акцентом на ліквідації великої земельної власності без відшкодування, що відштовхнуло від державотворчого процесу земельну аристократію; декларування права українців мати державу в етнічних кордонах, що викликало напругу у відносинах із сусідніми державами – Польщею, Румунією, Угорщиною і Чехословаччиною; відсутність досвідчених кадрових офіцерів в Українській Галицькій Армії¹⁰⁰.

Сьогодні, на двадцять шостому році незалежності, можна стверджувати, що в часи Української національної революції українські політики керувалися ідеалістичними уявленнями. Австро-Угорщина розвалювалася. Україна перебувала у складному становищі. Ситуацією скористалися ті народи, які мали державницький досвід. Саме вони й приєднали до своїх країн етнічні українські землі: Польща – Східну Галичину, Румунія – Північну Буковину, Чехословаччина – Закарпаття.

З цього часу минуло майже 100 років. «Чи українські політики позбулися помилок і хиб минулого? – запитував Ярослав Дашкевич. – Чи Україна думає й хоче давати адекватну відповідь ворогам, що знову накидають свою стратегію і тактику поневолення нації та знищення держави? Чи Україна позбулася ілюзій щодо демократичного, гуманного, ліберального та, нібито, справедливого Заходу, який насправді завжди думатиме про власну користь та власну гегемонію, а не про захист України, її народу, її економіки? Чи Україна справді застосувала всі можливі засоби для того, щоб не почувати себе в новочасній інформаційній блокаді, що облутує Україну та українців безглуздими наклепами, вигадками і звичайною примітивною брехнею?»¹⁰¹

На ці запитання відповіді немає.

Національна революція 1917-1921 років дала підстави ідейним лідерам кооперації планувати будівництво в Україні «кооперативної держави». Теоретики української кооперації заявляли, що кооперація разом із робітничим, соціалістичним та національним рухами торує людству шлях до кращого майбутнього. В передмові до «Споминів» В. Нагірного І. Витанович зазначав, що світлі постаті кооперативних діячів, їхні надбання мають не лише історичне значення. З ідейних джерел черпають і черпатимуть сили не тільки сучасні, а й наступні покоління. Без глибокого наукового аналізу набутого досвіду попередніх поколінь неможливі формування національного життя і правильна оцінка сучасних досягнень. А тому пошана до громадської праці, до діяльності піонерів суспільно-економічного й національного відродження є мірилом власної вартості¹⁰².

Виходячи з цих міркувань, стверджуємо, що величезний історичний досвід, зокрема української кооперації у Західній Україні в роки Першої світової війни і Національної революції, пригодиться нам сьогодні. Згадаймо, що в ті часи війна повністю знищила українську кооперацію. Довелося докласти багато зусиль для її відродження. Найперше було створено комісію з представників фахових кооперативних союзів, засновано Крайовий комітет організації кооперативів, підготовлено програму його діяльності та підписано договір між центральними установами і фаховими союзами у справі фінансування проекту.

Щойно створені повітові комітети організації відновлювали довоєнні та засновували нові кооперативи, здійснювали пошук здібних, ініціативних людей, які очолювали місцеві осередки. До 1925 року було створено розгалужену мережу місцевих кооперативів, організовано повітові осередки і завершено відбудову крайових фахових кооперативних центрів. Оновлена кооперація стала суттєвим фактором боротьби з лихварством. Вона витісняла з сіл приватно-торговельні центри експлуатації українського населення, сприяла зниженню цін на споживчі товари, засновувала власне виробництво, поширювала вироби українського кооперативного промислу, вчила селян заощаджувати, економічно мислити.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Отже, український кооперативний рух не обмежувався вирішенням тільки економічних проблем. Кооперація дозволяла побачити перспективи масової господарської, культурної, загальнонаціональної творчості, забезпечувала засоби до існування сотням тисяч людей, надавала матеріальну підтримку бездомним, інвалідам, дітям-сиротам. Гуртуючи розпорошене українське населення в націю, кооперація перетворилася на впливову полі-

тичну силу, яка забезпечувала матеріальну підтримку процесів становлення національної самосвідомості українців, сприяла формуванню національної інтелігенції.

На жаль, історичний досвід кооперативного руху в Західній Україні є нереалізованим і невикористаним великим творчим потенціалом, хоча і здатним за сприятливих умов стати реальною силою забезпечення матеріальних і духовних потреб людей. На двадцять шостому році незалежності в Україні склалася модель не сучасного європейського, а кланово-олігархічного капіталізму, в умовах якого переважає поєднання бідності, безпросвітності та багатства. Для такого капіталізму характерна зосередженість працюючих виробництв у великих промислових центрах і масового безробіття внаслідок непрацюючих виробництв у районних центрах, містечках та селах. Це спонукає людей емігрувати за кордон у пошуках кращої долі. Держава ставиться до села як до постачальника продуктів харчування і аж ніяк не враховує світосприймання сільського жителя, якому потрібно створити елементарні умови для самореалізації – умови для розвитку різних видів кооперації. Від вирішення цієї важливої проблеми залежать продовольча безпека України, соціальний захист селян, подальша доля аграрного сектора економіки. Сільське населення, що не охоплене кооперативною діяльністю, мігрує в міста, примножуючи існуючі там проблеми.

Обмежений вихід на світовий ринок, ненадійність внутрішнього ринку через низьку купівельну спроможність населення, експансія імпортованих продовольчих товарів – проблеми, які стримують розвиток сільськогосподарського виробництва. Інша проблема – ціни на продовольство настільки не відповідають рівню доходів, що значна частина населення практично опинилася за межею елементарного продовольчого забезпечення. Асортимент уживаних продуктів багатьох людей звузився до межі, що не забезпечує повноцінного харчового раціону. До того ж, безпека харчування знаходиться на вкрай низькому рівні, особливо це стосується найдешевших продуктів.

За даними, які наводить академік Е. Лібанова, наш індекс людського розвитку (враховуються економічний розвиток, стан довкілля, освіта, медицина, гендерна рівність тощо) наближений до таких країн, як Казахстан, Молдова та Росія. Сьогодні в Україні прогрес у збільшенні людського розвитку становить 0,037 %. Для порівняння: у Туреччині – 0,191, тобто у шість разів вищий, дуже позитивна динаміка у Польщі та Угорщині. А середній по земній кулі – 0,120.

Ми маємо великі втрати працездатного населення: у працездатному віці ми втрачаємо майже 40 % наших чоловіків і близько 8 % жінок. Нездоровий спосіб життя, погані умови праці, висока смертність на дорогах, нехтування візитами до лікаря, незадовільна медицина – це основні причини. Основними викликами суспільства є нерівність, яка зашкалює; тотальна недовіра всіх до всіх; нігілізм і небажання працювати легально¹⁰³.

Слід зазначити, що ні позитивне ставлення громадськості до кооперативного руху, ні досвід і приклад його діяльності протягом декількох десятиліть неспроможні призвести до активізації кооперативної роботи у разі відсутності належних соціально-економічних умов, передусім залучення широких верств населення до системи товарно-грошових відносин.

В умовах, коли ринкові перетворення не характеризуються соціальною значущістю і супроводжуються безробіттям та зубожінням значної частини населення, активне залучення до реального сектора економіки кооперативних господарських організацій здатне значно прискорити розвиток національного виробництва, створення додаткових робочих місць, формування соціально-побутової інфраструктури у сільській місцевості. Водночас слід пам'ятати, що сьогодні відсутні ті специфічні соціальні характеристики інтелігенції, які покликали її в минулому до самодіяльної роботи у сфері кооперації, дозволили відіграти роль ідеолога й організатора кооперативного життя. Малоімовірно, що такого типу культурна еліта може виникнути поза тими умовами, які існували наприкінці XIX – у першій половині XX століття. Та й загалом уся сучасна соціальна база кооперації значно відмінна від попередньої.

В умовах глобальної економічної нестабільності висока конкурентоспроможність кооперативів стала очевидною. Так, сьогодні членами Міжнародного кооперативного альянсу (МКА) є 292 кооперативних організації з 95 країн, що об'єднують понад 1 млрд. індивідуальних членів (пайовиків). Кооперативи обслуговують близько половини населення світу, забезпечують робочими місцями понад 250 млн. осіб¹⁰⁴. Обороти 300 провідних кооперативів світу, що працюють у 8 глобальних секторах бізнесу, становить понад 2,5 трлн. дол. США, що більше, ніж, наприклад номінальний ВВП таких країн, як Бразилія, Індія, Італія, Росія чи Канада¹⁰⁵.

Про високу конкурентоспроможність кооперативних підприємств та організацій свідчать також їх високі позиції у світовому рейтингу провідних компаній світу, що публікується журналом *Forbes*. Так, французька банківська група *Credit Agricole* є лідером на ринку банківських послуг Франції й займає 16 місце у рейтингу найбільших регіональних банків світу, а німецька кооперативна мережа *BayWa* займає 23 місце серед найбільших спеціалізованих магазинів світу. Загалом сумарний оборот найбільших 300 кооперативних банків та кредитних спілок у рейтингу *Global – 300* за 2014 рік перевищує 240 млрд. дол. США. Кооперативні банки та кредитні спілки продемонстрували високий рівень стійкості під час світової фінансової кризи. В той час коли інші банки згортали свою діяльність і зазнавали збитків, кооперативні банківські установи навпаки нарощували обсяги кредитування¹⁰⁶.

Розмір активів банків, що входять до Європейської асоціації кооперативних банків, становив у 2015 році 6, 957 трлн. євро, залучених депозитів – 3,499 трлн. євро, обсяг наданих кредитів – 3,9333 трлн. євро¹⁰⁷.

Ринкова частка сільськогосподарської кооперації складає: в Ірландії – 100 %; в Голландії – 83 %; в Фінляндії – 79 %; в Італії – 55 %.

У лісовому господарстві кооперативи охоплюють 60 % ринку в Швеції, 31 % в Фінляндії. Майже стовідсотковим охопленням сільських господарів протягом останніх 50 років характеризується кооперативний рух у Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії, Ісландії, Нідерландах¹⁰⁸.

У розвинутих країнах Заходу держава усвідомлює важливість кооперативів для подолання безробіття, підтримки незахищених верств населення, формування середнього класу. Тому широко практикується державна допомога нових кооперативів, звільнення їх від оподаткування на певний період. Визнаючи значний внесок кооперативного руху в глобальний соціально-економічний розвиток, ООН розробила і підтримує програму виведення кооперативного бізнесу на новий рівень – проект «Бачення 2020 року», спрямований на те, щоби до 2020 року кооперативи стали визнаним лідером у сфері економічної, соціальної й екологічної стійкості, моделлю, якій будуть надавати перевагу прості громадяни¹⁰⁹.

Українській кооперації потрібно активніше використовувати існуючу єдність міжнародного кооперативного руху для отримання передового досвіду ведення кооперативного бізнесу, пошуку ділових партнерів для реалізації спільних інвестиційних, інноваційних чи зовнішньоторговельних проектів. Надважливим завданням для нас має стати посилення конкурентоспроможності кооперативів шляхом їх ідентичності, становлення їх гарантом стійкого розвитку держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

¹ Див.: *Витанович І.* Д-р Кость Левицький (незабутній наш піонер і творець організації народної самопомоги – нар. 17.IX.1859 р., помер 12.XI.1941 р.) // *Господарсько-кооперативний часопис*. – Львів, 1942. – Ч. 14. – С. 3; *Гелей С.* Кость Левицький – визначний діяч українського кооперативного руху (До 150-річчя від дня народження) // *Вісті. Діловий випуск*. – Київ: Центральна спілка споживчих товариств України, 2009. – Ч. 50(547). – 4 грудня. – С. 1-8.

² Див.: *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців. 1848-1914. На підставі споминів і документів. – Ч. 1-2. – Львів, 1926-1927; *Його ж.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни. 1914-1918. З ілюстраціями на підставі споминів і документів. – Часть I. – Львів, 1928; *Його ж.* Великий зрив. – Львів, 1931.

³ Цит. за: *Лукаевич М.* Остап Луцький // *Українські кооператори (Історичні нариси)* / За ред. С. Гелей. – Львів: Коопосвіта, 1999. – Кн. 1. – С. 320.

⁴ Див.: *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 361.

⁵ *Гелей Т., Гелей С.* Зиновій Пеленський // *Українські кооператори (Історичні нариси): У 3-х кн.* / За ред. С. Гелей. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. – Кн. 3. – С. 180-196.

⁶ Див.: *Рудницька М.* Боротьба за правду про великий голод // *Статті. Листи. Документи*. – Львів, 1998; *Цвенгрош Г.* Роль галичан у винесенні справи голодомору в Україні на міжнародну арену // *Мета*. – Львів, 2003. – Ч. 4(153).

⁷ Див.: *Гелей С., Нагірний М.* Степан Федак // *Українські кооператори (Історичні нариси): У 3-х кн.* / За ред. С. Гелей. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – Кн. 2. – С. 70.

⁸ Див.: *Мазур О.* Документи російської жандармерії про товариства «Січ» і «Сокіл» у Галичині // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Львів: IV, 2000. – Ч. 6. – С. 55.

⁹ *Стебницький П.* Україна і українці. – Петроград, 1917. – С. 14-16.

¹⁰ *Гелей С.* Про ідеї, героїв і політику. Вибрані статті та повідомлення. – Львів: Вид-во Львівського торговельно-економічного університету, 2016. – С. 533.

- ¹¹ Там само.
- ¹² Див.: *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. – С. 327.
- ¹³ Див.: *Гелей С.* «Народна торгівля» – перше споживче товариство в Галичині // Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти: Зб. наук. праць. – Київ, 1996. – С. 44-54.
- ¹⁴ Див.: Померла шляхотна людина // Кооперативна республіка. – Львів, 1938. – Ч. 3. – С. 65.
- ¹⁵ Див.: *Жук А. (Льченко А.).* Українська кооперація в Галичині. – Київ; Львів, 1913; Чи і в якій мірі хліборобські артілі М. Левитського були продукційними кооперативами? // Кооперативна республіка. – Львів, 1928. – Ч. 10-11; *Його ж.* Про перших кооператорів і першу кооперативну літературу на Великій Україні // Кооперативна республіка. – 1932. – Ч. 2; 5; 7-8; Українська кооперація в Польщі. – Львів, 1934; *Його ж.* Національний склад і поділ на типи кооперативів на території, заселеній українцями в Польщі // Кооперативна республіка. – Львів, 1935. – Ч. 11; *Його ж.* Наші рождельці // Кооперативна республіка. – Львів, 1937. – Ч. 1, 2, 4.
- ¹⁶ *Льченко А. [А. Жук].* Про заснування спілок. – Львів, 1910. – С. 10.
- ¹⁷ Перший український просвітньо-економічний конгрес у Львові. 1909 р., 1-2 лютого: Протоколи і реферати. – Львів, 1910. – С. 601.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Свобода. – Нью-Йорк, 1954. – Ч. 149.
- ²⁰ Календар-альманах «Дніпро». – Львів, 1935. – С. 283.
- ²¹ Див.: *Патер І. Андрій Жук:* політик, кооператор, публіцист // Вісник Львівської комерційної академії. Том II. Частина друга. – Львів, 1998. – С. 129.
- ²² Див.: *Гелей С.* Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність. – Львів: Вид-во ЛКА, 2010. – С. 139.
- ²³ *Гелей С. Ілля Витанович:* науково-педагогічна та громадська діяльність. – С. 34-35.
- ²⁴ Там само. – С. 35.
- ²⁵ *Гелей С. Ілля Витанович:* науково-педагогічна та громадська діяльність. – С. 37.
- ²⁶ *Гелей С. Ілля Витанович:* науково-педагогічна та громадська діяльність. – С. 40.
- ²⁷ *Гелей С. Ілля Витанович:* науково-педагогічна та громадська діяльність. – С. 41.
- ²⁸ Див.: *Витанович І.* Брати Смиренки – економісти і визначні українські суспільно-культурні діячі другої половини XIX і початку XX ст. // Кооперативна республіка. – Львів, 1933. – Ч. 5. – С. 135-139; Ч. 6. – С. 166-169; Ч. 7-8. – С. 205-210.
- ²⁹ Див.: *Витанович І.* Як народжувався український кооперативний рух в Галичині // Кооперативна республіка. – Львів, 1936. – Ч. II. – С. 321-351.
- ³⁰ Див.: *Витанович І.* Традиції Кирило-Мефодіївського Братства в народинах українського кооперативного руху // Кооперативна республіка. – Львів, 1939. – Ч. 4. – С. 105-109.
- ³¹ *Витанович І.* Кость Паньківський – ідеаліст громадської праці і віри у власні сили народу (15.IV.1855-16.XI.1915). – Нью-Йорк: Вид-во Товариства українських кооператорів, 1954. – С. 5-47.
- ³² *Винар Б.* Пам'яті професора Іллі Витановича // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1975. – Ч. 1-2 (45-46). – С. 130-131.
- ³³ *Добрянський О.* Степан Смаль-Стоцький // Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Уряди. Поста-ті. – Львів, 2009. – С. 279-280.
- ³⁴ Там само. – С. 284.
- ³⁵ *Смаль-Стоцький С. Т.* Шевченко – співець самостійної України. – Б.м.в.: Самостійна Україна, 1930. – С. 7-8.
- ³⁶ Див.: *Даниленко В., Добрянський О.* Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ; Чернівці, 1996.
- ³⁷ Див.: *Добрянський О.* Степан Смаль-Стоцький // Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Уряди. Поста-ті. – С. 279-280.
- ³⁸ Див.: *Матейко Р.* Подвижник української молочарської кооперації (Штрихи до портрета Андрія Палія) // Андрій Палій – будівничий та керманіч «Маслосоюзу». Статті, спогади, листи. – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – С. 7-8.
- ³⁹ Див.: Там само. – С. 12.
- ⁴⁰ Див.: *Плисюк В.* Іларій Ольховий // Українські кооператори (Історичні нариси): В 3-х кн. / За ред. С. Гелея. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – Кн. 2. – С. 317-318.
- ⁴¹ Там само. – С. 320.
- ⁴² Див.: *Мартюк І.* Центросоюз. Союз кооперативних союзів у Львові в роках 1924-1944. – Б.м., 1973; Шепарович Ю. Кооперація для загального закупу і збуту. Не даймо себе обманювати // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1933. – Ч. 10. – 5 березня; Михальський Ю. Юліан Шепарович // Українські кооператори (Історичні нариси): В 3-х кн. / За ред. С. Гелея. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – Кн. 2. – С. 247-256.

- ⁴³ *Танчин І. Іван Мартюк // Українські кооператори (Історичні нариси): В 3-х кн. / За ред. С. Гелея. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – Кн. 2. – С. 274.*
- ⁴⁴ *Мартюк І. Кооперативний експорт яєць в 1930 році // Кооперативна республіка. – 1931. – Ч. 2. – С. 50-52; Поспішним поїздом по Європі // Господарсько-кооперативний часопис. – 1932. – Ч. 9. – С. 7-8; Ч. 10. – С. 3-4; Ч. 12. – С. 5-6; Ч. 14. – С. 5-6; Ч. 15. – С. 3-4; На полі господарської війни // Господарсько-кооперативний часопис. – 1933. – Ч. 16-17. – 16 квітня. – С. 7-8; Центросоюз. Спомини. – Б.м.: Видавництво М.Т. Коць, 1973.*
- ⁴⁵ *Коберський К. Етичні й економічні ідеї кооперації (Інавгураційний виклад на відкритті освітньо-кооперативного курсу в Тернополі дня 4 грудня ц.р.) // Кооперативна республіка. – Львів, 1929. – Ч. 1. – С. 5.*
- ⁴⁶ Там само. – С. 6.
- ⁴⁷ *Коберський К. Вільне спільчанство (кооперація): шлях до піднесення народу. – Львів, 1934. – С. 4.*
- ⁴⁸ *Коберський К. Буквар кооперації. Для вжитку самостійників, кооперативних курсів і курсів вишколу кооперативної молоді. – 2-е вид. – Львів, 1939. – С. 215.*
- ⁴⁹ Див.: *Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти: Зб. статей. Т. 2 / За ред. С. Гелея. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С. 169.*
- ⁵⁰ *Храпливий Є. Шляхи праці нашої суспільної агрономії. – Львів, 1931. – С. 21.*
- ⁵¹ Там само. – С. 15-16.
- ⁵² *Храпливий Є. Як працювати у Хліборобському Вишколі Молоді. – Краків, 1940. – С. 3.*
- ⁵³ Див.: *Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення / За ред. С. Гелея. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2012. – С. 267-268.*
- ⁵⁴ *Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – С. 416-417.*
- ⁵⁵ *Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – С. 403-404.*
- ⁵⁶ *Шах С. Львів – місто моєї молодости (Спомин, присвячений тіням забутих львов'ян). – Мюнхен, 1955. – Ч. 12. – С. 183.*
- ⁵⁷ Див.: *Гелей С. Львівська комерційна академія. Нарис історії. – Львів: Вид-во ЛКА, 2008. – С. 50.*
- ⁵⁸ *Левицький К. Роман Залозецький // Українські політики. Сильветки наших давніх послів і політичних діячів. – Львів, 1936. – С. 100.*
- ⁵⁹ Див.: *Качор А. Денис Коренець. Начерк його життя та праці на тлі українського фахового шкільництва і сільськогосподарської кооперації на Західній Україні. – Вінніпег, 1955; Ковальчук О. Денис Коренець // Українські кооператори (Історичні нариси): У 3-х кн. / За ред. С. Гелея. – Львів: Коопосвіта, 1999. – С. 239-244.*
- ⁶⁰ Див.: *Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – С. 151.*
- ⁶¹ Див.: *Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення. – С. 272-273.*
- ⁶² *Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918. З ілюстраціями на підставі споминів і документів. – С. 61-66.*
- ⁶³ Див.: *Чуйко І. Громадська і парламентська діяльність Євгена Олесницького (1860-1917) // Д-р Євген Олесницький. Сторінки з мого життя / Передрук видання 1935 р. з додатковими матеріалами. – Стрий, 2007. – С. 7-30; Гелей Т., Занік Я. Євген Олесницький // Українські кооператори (Історичні нариси): У 3-х кн. / За ред. С. Гелея. – Львів: Коопосвіта, 1999. – Кн. 1. – С. 156-163.*
- ⁶⁴ Див.: *Говикович А. Спогади про початки українського молочарства // Кооперативне молочарство. – 1937. – Ч. II; Кухар Г. Лев Горалевич. Причинки до історії «Маслосоюзу» / Кооперативна республіка. – 1938. – Ч. II; 12.*
- ⁶⁵ *Пастушенко Р. Лев Горалевич // Українські кооператори (Історичні нариси): У 3-х кн. / За ред. С. Гелея. – Львів: Коопосвіта, 1999. – Т. I. – С. 128.*
- ⁶⁶ Там само. – С. 128-129.
- ⁶⁷ Див.: *Коритко Р. Іван Поритко // Українські кооператори (Історичні нариси): У 3-х кн. / За ред. С. Гелея. – Львів: Коопосвіта, 1999. – Т. I. – С. 410-413.*
- ⁶⁸ Див.: *Вакуловський В. Окружний Союз Кооператив у Рогатині // Рогатинська земля: Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – Том перший. – С. 501-507; Іван Поритко. – Там само. – С. 592-593. Романів І. З історії кооперативного руху на Рогатинщині // Рогатинська земля: історія та сучасність: Матеріали першої наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 130-133.*
- ⁶⁹ *Капуста М. Дві призабуті посестри в кооперативній родині // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1926. – Ч. 41-42. – С. 15.*
- ⁷⁰ Див.: *Гелей С., Вдовичин. І. Микола Капуста // Українські кооператори (Історичні нариси): У 3-х кн. / За ред. С. Гелея. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – Кн. 2. – С. 180.*
- ⁷¹ *Палій А. Пам'яті М. Капусти // Мета. – Торонто, 1960. – Грудень.*
- ⁷² *Степанів О. Напередодні великих подій. Власні переконання і роздуми. 1912-1914. – Львів, 1930. – С. 36.*
- ⁷³ Див.: *Шаблій О., Вісьтак О. Життєвий і творчий шлях Олени Степанів // Олена Степанів. Наукові праці. Есе. Спогади / За ред. О. Шаблія. – Львів, 2003. – С. 26.*

- ⁷⁴ Див.: Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т. 9. – Перевид. в Україні. – Львів, 2000. – С. 3449.
- ⁷⁵ Див.: *Шаблій О., Вісьтак О.* Життєвий і творчий шлях Олени Степанів. – С. 30.
- ⁷⁶ Приступ Степанівної в Карпатах // Вісник Союзу визволення України. – 1915. – Ч. 33-34. – С. 7-8.
- ⁷⁷ *Степанів О.* Спогади з російського полону // Україна. Наука і культура. – Вип. 28. – Київ, 1994. – С. 20-29.
- ⁷⁸ Див.: *Шаблій О., Вісьтак О.* Життєвий і творчий шлях Олени Степанів. – С. 43-45.
- ⁷⁹ Цит. за: *Сварник Г.* Олена Степанів // Українські кооператори (Історичні нариси): У 3-х кн. / За ред. *С. Гелея.* – Львів: Коопосвіта, 1999. – Кн. 1. – С. 368.
- ⁸⁰ Див.: *Степанів О.* Коли можна урохомити кооперативу здоровля // Господарсько-кооперативний часопис. – 1938. – Ч. 15-16; Ї ж. Кооперативи здоровля працюють для добра своїх членів // Господарсько-кооперативний часопис. – 1938. – Ч. 26; Фур І. Ременів, село моєї молодости і праці: Спомини. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1991; *Сварник Г.* Олена Степанів // Українські кооператори (Історичні нариси): У 3-х кн. / За ред. *С. Гелея.* – Львів: Коопосвіта, 1991. – Кн. 1. – С. 367-378.
- ⁸¹ Див.: *Павликовський Ю.* Свято серця і духа. Промова голови Надзірної ради К.М.С. на академії в честь Ольги Бачинської з нагоди 40-ліття її праці. – 14.02.1937 р. // Кооперативне молочарство. – 1937. – Ч. 3; Качор А. Ольга Бачинська (Нарис її життя та громадсько-кооперативної праці). – Вінніпег, 1954; Савчин О. Перша жінка Стрийщини / Бойки. – 1994. – Ч. 2; Матейко Р., Скакун Н. Ольга Бачинська // Українські кооператори (Історичні нариси): У 3-х кн. / За ред. *С. Гелея.* – Львів: Коопосвіта, 1999. – Кн. 1. – С. 234-238.
- ⁸² *Малицька К.* Мої завваги про кооперацію в школі / Господарсько-кооперативний часопис. – 1938. – Ч. 38. – С. 6-7.
- ⁸³ Див.: *Малицька К.* В гурті краще. – Львів, 1938; Ї ж. В єдності сила. – Львів, 1939; Павлюк І. Малицька Костянтина Іванівна // Українська журналістика в іменах. – Львів, 1994; Кухар В. Костянтина Малицька / Українські кооператори (Історичні нариси): – У 3-х кн. / За ред. *С. Гелея.* – Львів, 2001. – Кн. 2. – С. 122-127.
- ⁸⁴ *Саєвич О.* Українська кооперація перед війною і в часи війни // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1933. – Ч. 1-2. – С. 10-11.
- ⁸⁵ Там само.
- ⁸⁶ Див.: *Жук А.* З історії Ревізійного Союзу Українських кооператив. Передвоєнний Краєвий Союз ревізійний // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1933. – Ч. 1-2. – С. 5-8.
- ⁸⁷ *Гелей С., Михальський Ю.* Омелян Саєвич // Українські кооператори (Історичні нариси): У 3-х кн. / За ред. *С. Гелея.* – Львів, 2001. – Кн. 2. – С. 100.
- ⁸⁸ *Шептицька Л.* Степан Баран // Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Уряди. Постаті. – Львів, 2009. – С. 29.
- ⁸⁹ *Шептицька Л.* Степан Баран // Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Уряди. Постаті. – С. 33.
- ⁹⁰ *Шептицька Л.* Баран Степан. – С. 38.
- ⁹¹ Див.: *Филипович І.* Відбудова нашої кооперації по війні // Кооперативна республіка. – 1936. – Ч. 2. – С. 252-260; Див.: Історія кооперативного руху (Бабенко С., Галюк В., Гелей С. та ін.). – Львів, 1995. – С. 298-299; Буторін В. Степан Баран // Українські кооператори (Історичні нариси): У 3-х кн. / За ред. *С. Гелея.* – Львів, 2001. – Кн. 2. – С. 141-148.
- ⁹² Українське слово. – 1917. – 13-14 березня.
- ⁹³ Історія Львова: У 3-х т. – Львів: Центр Європи, 2007. – Т. 2. – 1772. – Жовтень 1918. – С. 522.
- ⁹⁴ Громадська думка. – Львів, 1917. – 25 лютого.
- ⁹⁵ *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни. 1914-1918. – С. 596.
- ⁹⁶ *Макарчук С.* Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР. – Львів: Світ, 1997. – С. 33.
- ⁹⁷ Див.: *Павликовський Ю.* Будівництво, мета і праця кооперації на Великій Україні. – Львів, 1920; *Качор А.* 35 літ на службі народу: Пам'яті Юліана Павликовського. – Вінніпег, 1953.
- ⁹⁸ *Павликовський Ю.* Під прапором самопомочи: Кілька програмних думок про устрій праці. – Львів, 1925.
- ⁹⁹ Див.: *Гелей С.* Василь Кучабський: від національної ідеї до державності. Українська кооперативна політична думка першої половини ХХ століття та її вклад в історичну науку. – Львів, 1996. – С. 214.
- ¹⁰⁰ *Гелей С.* Західно-Українська Народна Республіка в оцінках Василя Кучабського // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів: ІУ, 2000. – С. 35.
- ¹⁰¹ *Дашкевич Я.* Західно-Українська Народна республіка: позитивний і негативний досвід // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: ІУ, 2000. – С. 360.
- ¹⁰² Див.: Передмова до кн.: Нагірний В. З моїх споминів. – Львів, 1935. – 70 с. // Кооперативна республіка. – Львів, 1935. – Ч. 12. – С. 5-8.
- ¹⁰³ Див.: *Миколюк О.* Основна загроза України – несправедливість // День. – 2017. – Ч. 61-62. – 7-8 квітня. – С. 18.

¹⁰⁴ International Co-operative Alliance [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ica.coop.

¹⁰⁵ The World Co-operative Monitor: Exploring the Co-operative Economy. Report 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.monitor.coop.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Див.: *Семак Б., Семів С.* Чинники високої конкурентоспроможності кооперативів в умовах глобальної економіки // Вісник НТШ. – 2017. – Ч. 57. – Весна-літо. – С. 59.

¹⁰⁸ International Co-operative Alliance [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ica.coop.

¹⁰⁹ International Co-operative Alliance [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ica.coop.